

پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده

سالنامه تخصصی

سال هشتم/ شماره دوازدهم/ سال ۱۴۰۴

صاحب امتیاز: جامعه المصطفی ع العالمیه

محل انتشار: مجتمع آموزش عالی بنت الهدی

انجمن علمی- پژوهشی مطالعات زنان

مدیر مسئول: سید امیر رضا طاهایی

سرمدیر: مرضیه سادات سجادی

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا)

فریده آدم، مبینا بتول حمودی، هادیه زکی، طاهره سپهریان، مرضیه سادات سجادی، وجیهه شیرکوند،

عالیه، طاهره فصیحی، الهام نجفی

مدیر داخلی: سارا شفیعی

صفحه بندی: ساجده تدریس حسنی

نشریه تخصصی پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده در تاریخ ۹۷/۱۱/۲۹ به شماره ثبت ۸۴۷۱۲

مجوز انتشار از وزارت ارشاد اسلامی دریافت کرد.

نشانی دفتر مجله: پردیسان، ابتدای بلوار امامت، بعد از دانشگاه پیام نور، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی

کد پستی: ۳۷۱۶۶-۶۴۴۶۲

امور تحریریه: ۳۷۱۸۳۱۸۴-۳۷۱۸۳۱۸۰-۲۵

شیوه نامه

نویسندگان ارجمند جهت ارسال مقاله به موارد ذیل توجه فرمایید:

۱. مقاله دست‌آورد علمی نگارنده بوده و برای چاپ در نشریات دیگر ارسال نشده باشد.
۲. پذیرش مقاله برای چاپ به عهده هیئت تحریریه دوفصلنامه است که بعد از داوری و تأیید همکاران علمی نشریه، صلاحیت چاپ آن، اعلام خواهد شد. بدیهی است که فصلنامه هیچ‌گونه تعهدی در قبال پذیرش و یا رد مقاله بر عهده نخواهد داشت.
۳. کلیه مسئولیت‌های ناشی از صحت علمی و یا دیدگاه‌های نظری و ارجاعات مندرج در مقاله بر عهده نویسنده و یا نویسندگان آن خواهد بود.
۴. دفتر نشریه در تلخیص و ویرایش مقالات آزاد است.
۵. نقل مطالب نشریه با ذکر مأخذ بلامانع است.
۶. مقالات ارسالی حداقل در ۱۵ صفحه و حداکثر ۲۵ صفحه (۳۰۰ کلمه‌ای) و با قلم Bbadr شماره ۱۴ در محیط word حروف چینی شده باشد.
۷. چکیده لاتین مقالات حتما ارسال شود.
۸. کلیه مقالات فقط از طریق سامانه ارسال شود.
۹. مشخصات نویسندگان مقالات به طور کامل (به صورت زیر) در مقاله درج شود:
۱۰. نام و نام خانوادگی، سطح و رشته تحصیلی، رتبه علمی (استاد/ دانشیار/ استادیار/ مربی)، وابستگی سازمانی، موبایل، ایمیل شخصی.
۱۱. مشخصات کلیه نویسندگان به طور کامل در بخش نویسندگان در پورتال درج شود.
۱۲. فایل مقالات (هم فایل word و هم فایل pdf و هم فایل ضمائم) بدون نام نویسنده یا نویسندگان باشد.
۱۳. نویسنده مسئول مقاله مشخص شود.
۱۴. استناددهی درون متنی و تنظیم فهرست منابع به شیوه APA باشد.
۱۵. بررسی اولیه مقاله حداقل ۱۴ روز کاری و حداکثر یک ماه کاری طول خواهد کشید.
۱۶. مقالات با موضوعات جدید و مبتلا به در اولویت بررسی و داوری قرار دارند.
۱۷. مقالاتی به داوری ارسال خواهد شد که در بررسی اولیه امتیاز لازم جهت ارسال به داوری را کسب نمایند.
۱۸. موارد مورد توجه در بررسی اولیه: هماهنگ بودن موضوع مقاله با رویکرد و هدف نشریه، روش پژوهش، کیفیت نظری مقاله، نو و بدیع بودن موضوع.

رفرنس دهی به شیوه APA

الف) ارجاع به متون در داخل متن با یک نویسنده و یک کتاب

۱. اگر نام نویسنده داخل متن ذکر شود: فقط (سال انتشار) در انتهای متن بیان می شود؛
۲. اگر نام نویسنده و سال انتشار داخل متن ذکر شود در انتهای متن (پاراگراف یا خط) ارجاع آورده نمی شود.
۳. اگر نام نویسنده و سال انتشار در متن ذکر نشود، ارجاع، داخل پرانتز انتهای متن (انتهای پاراگراف یا خط) بیان می شود: (نام خانوادگی نویسنده، سال انتشار)
- تبصره: اگر کتاب دارای چند جلد باشد: (نام خانوادگی نویسنده، سال انتشار، شماره جلد/ شماره صفحه)
- تبصره: اگر ذکر شماره صفحه ضروری باشد شماره صفحه بعد از سال انتشار بیان می شود: (نام خانوادگی نویسنده، سال انتشار، شماره صفحه)
- تبصره: اگر کتاب دارای چند نویسنده باشد: (نام خانوادگی نویسنده اول،، نام خانوادگی نویسنده دوم،، نام خانوادگی نویسنده سوم، سال انتشار).
- تبصره: اگر کتاب بیش از سه نویسنده دارد: (نام خانوادگی نویسنده اول،، و دیگران، سال انتشار)

ب) ارجاع به متون با نویسنده نامشخص

۱. چند کلمه از عنوان کتاب یا مقاله یا... داخل پرانتز همراه با سال انتشار نوشته می شود: («چند کلمه از عنوان کتاب یا مقاله یا...»، سال انتشار).
- تبصره: اگر کتاب دارای چند جلد باشد: («چند کلمه از عنوان کتاب یا مقاله یا...»، سال انتشار، شماره جلد/شماره صفحه)
- تبصره: اگر ذکر شماره صفحه ضروری باشد شماره صفحه بعد از سال انتشار بیان می شود: («چند کلمه از عنوان کتاب یا مقاله یا...»، سال انتشار، شماره صفحه)

ج) ارجاع به منابع اینترنتی

نام خانوادگی نویسنده، سال درج متن در سایت یا تاریخ مشاهده متن از سایت

د) ارجاع به پایان نامه و رساله

(نام خانوادگی نویسنده، سال نگارش یا انتشار)

تنظیم فهرست منابع

الف) کتاب:

- نام خانوادگی، نام نویسنده (سال انتشار). نام کتاب. نام مصحح یا مترجم، محل انتشار: انتشاراتی. اگر نویسنده کتاب شرکتی باشد نوبت چاپ بعد از عنوان کتاب در پراگماتر ذکر می شود.
- نام نویسنده (شرکتی) (سال انتشار). نام کتاب (نوبت چاپ). نام مصحح یا مترجم، محل انتشار: انتشاراتی.

ب) مقاله:

- نام خانوادگی، نام نویسنده (سال انتشار). عنوان مقاله. عنوان مجله، شماره نشریه (دوره انتشار)، شماره ابتدای مقاله شماره انتهای مقاله. مقاله درج شده در مجموعه مقالات:
- نام خانوادگی، نام نویسنده (سال انتشار). عنوان مقاله. عنوان مجموعه مقالات، شماره ابتدای مقاله شماره انتهای مقاله.

ج) پایان نامه یا رساله:

- نام خانوادگی، نام نویسنده (سال انتشار). عنوان رساله. رشته و رتبه. دانشگاه.

د) کتبی که نویسنده مشخص ندارد مثل فرهنگ لغت:

- عنوان کتاب (نوبت چاپ) (سال انتشار). محل انتشار: انتشاراتی.

و) منابع اینترنتی:

- عنوان نویسنده، عنوان مقاله، سال درج مقاله در سایت، آدرس سایت، تاریخ مشاهده سایت.

فهرست مقالات

- اقتصاد در خانواده در سیره انبیای الهی (علیهم السلام) / فریده آدم، وجیهه شیرکوند مقدم ۹
- اکراه باکره رشیده در ازدواج از منظر فقه امامیه / بنت معصومه، صدیقه محقق ۲۷
- بررسی فقهی تعیین جنسیت فرزند در فقه امامیه / فاطمه برهانی، مریم برقی ۴۱
- شاخص‌ها و راهکارهای مؤثر در بهبود درآمد خانواده / عالییه، مرضیه سادات سجادی ۵۵
- اصول تأمین مودت و رحمت در خانواده در اندیشه‌های امام خامنه‌ای (مد ظله العالی) / طاهره ماهروزاده، فاطمه بختیارزاده ۷۱
- مطالعه انسان‌شناختی فرهنگی مادران محصل در دوره کرونا / زهرا مرادی ۹۳

اقتصاد در خانواده در سیره انبیای الهی ﷺ

فریده آدم^۱، وجیهه شیرکوند مقدم^۲

چکیده

انبیای الهی الگوهای بی‌بدیل انسانیت هستند که راه و روش زیست مؤمنانه را فراروی بشریت قرار دادند تا در روز محشر، هیچ انسانی ادعای گزافی بر خداوند متعال مبنی بر نداشتن راهنما در مسیر بندگی نداشته باشد. همان‌گونه که عملکرد انبیا در امور عبادی باید مبنا و الگوی عمل مؤمنان باشد عملکرد آنها در امور اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و اخلاقی نیز مبنا و میزان خواهد بود. مقاله حاضر به روش تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به تبیین سیره پنج تن از انبیای الهی در زمینه مسائل اقتصادی و عملکرد آنها در تعاملات اقتصادی جامعه می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که با تأسی به زندگی انبیای عظام ﷺ تلاش و سخت‌کوشی در تأمین معاش و مایحتاج زندگی خانوادگی باید سرلوحه عمل قرار گیرد. انسان باید قناعت و صرفه‌جویی در مصرف را پیشه خود قرار دهد تا از این راه بتواند به ارتقای توان اقتصادی خانواده و در نگاه کلان، پیشرفت اقتصادی در جامعه اسلامی دست یابد.

واژگان کلیدی: اقتصاد، جامعه، خانواده، انبیاء، روش‌های اقتصادی.

۱. مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است و بسیاری از نیازی‌های او در رابطه با اجتماع تعریف می‌شود. ادیان الهی نیز به جامعه با دید تکریم می‌نگرند و در ساخت آن سعی فراوان دارند. در قرآن به زوایای مختلفی از حیات اجتماعی انسان پرداخته شده است مانند شیوه رابطه میان انسان‌ها از

۱. دانش‌پژوه کارشناسی مطالعات زنان، از کشور تایلند، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Email: Fareedada2546@gmail.com

۲. دانشیار گروه علمی تربیتی مطالعات زنان، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Email: 1366vajihe@gmail.com

نظر اخلاقی تا اقتصاد و سیاست و حکومت و ارتباط با طبیعت. اقتصاد، یکی از متغیرهای زندگی اجتماعی، همیشه محور تحولات بوده است. این عامل در جوامع مختلف نقش تعیین‌کننده‌ای در رفتارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... ایفا می‌کند. طبع انسان، اجتماعی است. انسان براساس نیازهای خود به زیست اجتماعی نیازمند است، پس شیوه تعاملاتش با دیگران در موفقیت و بهروزی او جایگاه ویژه‌ای دارد. خانواده برای رشد و تعالی خود علاوه بر رعایت اخلاق و حقوق، باید به مسائل اقتصادی نیز توجه داشته باشد. شیوه به‌دست آوردن درآمد، برآورد هزینه‌ها، مدیریت مصرف و... همه از مواردی است که تأثیر بسزایی در توانمندسازی خانواده در وهله اول و توانمندسازی جامعه در مرحله بعد خواهد داشت. تعاملات اقتصادی در آیین‌های مختلف و مکاتب گوناگون ویژگی‌های خاص خود را دارد. در دین اسلام و قرآن نیز دستوراتی برای این کار آمده است که ازجمله آنها می‌توان به عملکرد و روش برخورد انبیا در موقعیت‌های مختلف اشاره کرد.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. اقتصاد

اقتصاد در لغت به معنای میانه نگه داشتن و به‌اندازه خرج کردن است. (معین، ۱۳۸۵، ۲۹۱/۱) اقتصاد از کلمه قصد به معنای استقامه الطريق یعنی، پایداری در راه است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۷۲) اقتصاد در اصطلاح یکی از رشته‌های علوم اجتماعی است که در باب کیفیت فعالیت مربوط به دخل و خرج و چگونگی روابط مالی افراد جامعه با یکدیگر و اصول و قوانینی که بر امور مذکور حکومت می‌کند و وسایلی که باید در عمل باتوجه به مقتضیات زمان و مکان اتخاذ شود تا موجبات ترقی جامعه و آسایش افراد شود، بحث می‌کند (معین، ۱۳۸۵، ۲۹۱/۱).

۲-۲. جامعه

جامعه در لغت، اسم فاعل مؤنث از مصدر جمع به معنای گردآورنده، جمع کننده و فراهم کننده است. (دهخدا، ۱۳۷۷، ۶۴۸۹/۵) در اصطلاح به مجموعه ای از افراد انسانی که با نظامات، آداب و سنن و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و زندگی دسته جمعی دارند جامعه می گویند.

۲-۳. خانواده

خانواده به معنای خاندان یا اهل خانه و اهل البیت تعریف شده است. خانواده به معنای گروهی از افراد با پیوند سببی یا نسبی است که در زیر یک سقف زندگی می کنند. (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه) خانواده، یک واحد اجتماعی متشکل از اعضای فامیلی است که با پیوند خویشاوندی و زندگی مشترک در یک خانه باهم مرتبط هستند.

۳. اهداف نظام اقتصادی اسلام

براساس جهان بینی الهی، دنیا مزرعه آخرت است و تمام رفتارهای انسان در این دنیا چه درمقابل خود و چه در مواجهه با دیگران تأثیر مستقیمی در زندگی و حیات او پس از مرگ دارد. خداوند متعال در قرآن می فرماید: «و ما خلقت الجن والانس الا ليعبدون؛ و جن و انس را نیافریدیم جز برای آنکه مرا بپرستند» (ذاریات: ۵۶). فلسفه تشکیل حکومت اسلامی، برپایی و ارتقای معنویت در جامعه و عبادت بهتر پروردگار است (مصباح یزدی، ۱۳۹۳، ص ۴۵۹)، اما واقعیت این است که انسان ها و جامعه، رابطه دوسویه دارند. این جامعه هنگامی متکامل و مترقی خواهد شد که اجزای سازنده آن که انسان ها هستند تکامل یابند و این کار بدون تغییر و تکامل انسان ها رخ نخواهد داد. انسان ها به دنبال ساختن جامعه ای براساس جامعه آرمانی هستند و خداوند متعال هم در قرآن وعده آن را داده است: «وعد الله الذين آمنوا منكم و عملوا الصالحات ليستخلفنهم في الارض كما استخلف الذين من قبلهم و ليمكن لهم دينهم الذي ارتضى لهم و ليبذلنهم من بعد خوفهم امنا يعبدونني لا يشركون بي شيئا؛ خدای متعال به کسانی از شما که ایمان آورده اند و کارهای شایسته کرده اند، وعده کرده است که در زمین جانشینشان کند، چنان که کسانی را که پیش از آنان بودند،

جانشین کرد و دینشان را که برایشان پسندیده است به سودشان استوار و پابرجا گرداند و از پی ترسشان امنیت جایگزین کرد تا مرا بپرستند و چیزی با من شریک ن سازند» (نور: ۵۵)؛ زیرا هدف نهایی در آن، استکمال حقیقی انسان هاست. با خداشناسی، خداپرستی و اطاعت از اوامر و نواهی الهی، کسب رضای الهی و تقرب به درگاه او حاصل می شود.

آنچه در این زمینه از سیره انبیا به دست می آید این است که هر فرد بیاموزد در مواجهه با مشکلاتی که در زندگی برایش پیش می آید در برابر ناملازمات چگونه عمل کند، در مسیر زندگی خود، دید باز داشته باشد و بداند که اختیارش در دست خودش است و کسی او را به کاری و نمی دارد، از دیگران و پدیده ها عبرت گیرد و آن را برای سعادت خود به کار ببندد و در انجام این کارها به اسباب عادی متوسل می شود و نه اینکه از غیر طریقتش بخواهد کارها را انجام دهد و خود پیش و بیش از دیگران به سخنانی که می گوید، عامل باشد.

۳-۱. اعتلای معنوی انسان ها

از آنجاکه در فرهنگ و بینش اسلامی، کمال و اعتلای معنوی انسان ها اصل اساسی است نه تنها ثروت و دارایی، بلکه جان نیز وسیله و ابزاری است برای راهیابی انسان به سوی قله کمال که همان سیر الی الله است: «ان الله اشتری من المؤمنین أنفسهم وأموالهم بأن لهم الجنة؛ یقینا خدا از مؤمنان جان ها و اموالشان را به بهای آنکه بهشت برای آنان خریده باشد» (توبه: ۱۱). در این مسیر است که مال، وسیله تقرب الی الله و سلام و درود بر رسول الله می گردد: «ومن الأعراب من یؤمن بالله و الیوم الآخر و یتخذ ما ینفق قریات عند الله و صلوات الرسول ألا إنها قریة لهم سیدخلهم الله فی رحمته إن الله غفور رحیم؛ و گروهی از بادیه نشینان [جزیره العرب] کسانی هستند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند و آنچه را انفاق می کنند مایه قرب به خدا و دعا های پیامبر می دانند. آگاه باشید انفاقشان وسیله تقرب برای آنهاست. به زودی خدا آنها را در رحمتش درآورد؛ زیرا خدا بسیار آمرزنده و مهربان است» (توبه: ۹۹).

در این میدان است که مال وسیله تزکیه و پاکی روح و جان انسان می‌شود و انسان را به مرتبه‌ای از کمال می‌رساند که پیامبر خدا ﷺ مأمور فرستادن درود و صلوات بر او می‌شود و بدین وسیله انسان به آرامش و سکونی که نیاز مبرم حیات اوست می‌رسد. خداوند در قرآن می‌فرماید: «خذ من أموالهم صدقة تطهرهم وتزكيهم بها و صل عليهم إن صلاتك سكن لهم والله سميع عليم؛ از اموالشان زکاتی دریافت کن که به سبب آن [نفوس و اموالشان را] پاک می‌کنی و آنان را رشد و تکامل می‌دهی و [به‌هنگام دریافت زکات] بر آنان دعا کن؛ زیرا دعای تو مایه آرامشی برای آنهاست و خدا شنوا و داناست» (توبه: ۱۰۳).

۳-۲. عدالت اقتصادی

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «سه چیز است که همه مردان به آن نیاز دارند: امنیت، عدالت و رفاه». (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۲۰) عدالت اقتصادی در قالب یک هدف، حالتی را وصف می‌کند که در آن همه مردم به حق خود از ثروت‌ها و درآمدهای جامعه دست یابند. امام کاظم علیه السلام در این باره می‌فرماید: «خداوند هیچ نوع از انواع مال را به حال خود رها نکرده، بلکه همه را تقسیم کرده و به هر صاحب حقی چه اشخاص، چه عموم مردم، فقیران، مسکینان و چه بقیه طبقات مردم حقشان را داده و معین کرده است. آن‌گاه فرمود: اگر در میان مردم عدالت اجرا شود همه بی‌نیاز خواهند شد و فقیر و نیازمندی نخواهد ماند. سپس فرمود: طعم عدل، شیرین‌تر از عسل است و تنها کسی می‌تواند عدالت را اجرا کند که عدل و ابعاد آن و طریق اجرای آن در میان مردم را خوب بداند و یا خوب عمل کند» (حکیمی، ۱۳۷۸، ۶۲/۳). بنابراین، عدالت اقتصادی در جامعه زمانی تحقق خواهد یافت که: همه افراد از سطح کفاف در زندگی برخوردار باشند، اختلاف‌های درآمدی از تبعیض در امتیازهای قانونی و دسترسی به فرصت‌ها ناشی نشود، ثروتمندان حق نیازمندان و ولی‌امر را بپردازند (میرمعزی، ۱۳۹۱، ص ۱۷۹).

۳-۳. امنیت

از دیگر شاخصه‌های اقتصاد اسلامی، تحقق امنیت در جامعه است. امنیت در لغت به معنای بی‌خوفی، امن و اطمینان داشتن است. (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه) در کلام معصومان، امنیت به معنای لغوی و عرفی آن به کار رفته و بسیار ستایش شده و ناامنی تقبیح شده است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «بدترین وطن‌ها، وطنی است که ساکنانش در امنیت نیستند. بدترین شهرها شهری است که در آن امنیت و سرسبزی وجود ندارد» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۴۴۷/۱). امنیت ابعاد گوناگونی دارد. وقتی امنیت فرد مطرح می‌شود امنیت جان، مال و آبروی او مورد توجه قرار می‌گیرد. در روایات نیز جان، مال و آبروی مؤمن، محترم و تعرض به آنها حرام شمرده شده است تاجایی که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله حرمت مال مؤمن را مانند حرمت خون او می‌داند (کلینی، ۱۳۷۵، ۳۳۹/۵).

از مصادیق امنیت اقتصادی، توجه پیامبر صلی الله علیه و آله به شخص مقروض است. برای مثال پیامبر صلی الله علیه و آله معاذ را محجور دانست و پس از آن در مالش تصرف کرد و دارایی‌اش را برای ادای دین فروخت. به این ترتیب، امنیت مال سرمایه‌گذار و مال باخته را تضمین کرد، اما در جایی که شخص مدیون، قدرت ادای دین خود را نداشت رسول الله صلی الله علیه و آله بدهی او را می‌پرداخت. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «هر بدهکاری که نزد حاکم مسلمین رود و درماندگی خود را برای او آشکار سازد از پرداخت دین معاف بوده و حاکم اسلامی باید بدهی او را بپردازد». به این ترتیب، امنیت مالی و آبروی فقرا و مستمندان در جامعه اسلامی حفظ می‌شد (کلینی، ۱۳۷۵، ۷۳۱/۳).

۴. ضرورت وجود الگوی اقتصادی برای خانواده

انسان برای گام برداشتن در مسیر مشخصی از زندگی، الگو و پیشوایی لازم دارد که سعی می‌کند خود را به او نزدیک کند و پرتوی از صفات او را در درون جان خود ببیند. در درون دل انسان جایی برای اسوه‌ها و قهرمان‌هاست. به همین دلیل، تمام ملت‌های جهان در تاریخ خود به قهرمانان واقعی و گاه پنداری متوسل می‌شوند و بخشی از فرهنگ و تاریخ خود را براساس وجود آنها بنا می‌کنند، در مجالس خود از آنها سخن می‌گویند، آنها را می‌ستایند و سعی می‌کنند خود را از نظر

صفات و روحیات به آنها نزدیک کنند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ۳۶۵/۱) خانواده از این قاعده مستثنی نیست. برای بهبود وضعیت اقتصادی در جامعه باید آموزش را از خانواده شروع کرد. اعضای خانواده باید بدانند که تلاش و پشتکار برای کسب درآمد، نوعی ارزش مثبت به حساب می‌آید. بنابراین، الگوبرداری از انسان کامل برای هدایت عملکرد اعضای خانواده ضروری به نظر می‌رسد. نام بردن از انبیا برای الگوگیری انسان‌ها از آنهاست؛ یعنی انسان مؤمن باید از کسی اطاعت کند که شایسته اطاعت است و آن کسی است که خداوند او را شایسته اطاعت معرفی می‌کند. خداوند متعال می‌فرماید: «و ما ينطق عن الهوى، ان هو الا وحى يوحى؛ و از سر هوس سخن نمی‌گوید و این سخن به جز وحی که وحی می‌شود، چیزی نیست» (نجم: ۳-۴). این پیامبران الهی که انسان‌های برگزیده الهی با ویژگی‌های خاص و متعالی هستند همگی بر صراط مستقیم هدایت الهی و متصل به منبع هستند. باتوجه به این ضرورت، سیره اقتصادی انبیای الهی بررسی می‌شود تا از این رهگذر، مسیر زیست مؤمنانه هموارتر شود.

۴-۱. سیره اقتصادی حضرت آدم ﷺ

براساس آیات قرآن و روایات معصومین، سیره اقتصادی حضرت آدم ﷺ بر تأمین معاش از راه کار و تلاش و بهره‌گیری از نعمت‌های الهی استوار بود. فعالیت‌های تولیدی، عنصر اساسی در طلب روزی است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید عوامل تولید و منابع معیشت انسانی، فراوان و پایان‌ناپذیر است و خداوند از همان ابتدای خلقت، رزق همه افراد بشر، بلکه روزی تمام جنبندگان را تا پایان دنیا تضمین کرده است: «و ما من دابة فى الأرض إلا على الله رزقها؛ و هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست مگر [اینکه] روزی‌اش برعهده خداست» (هود: ۶). به استناد قرآن کریم، منابع طبیعی با نیازهای انسانی هماهنگ هستند. درواقع، زمین و منابع موجود در آن، دریاها و ذخایر آنها برای بشر و همه تسلیم و در تسخیر او هستند: «الله الذى سخر لكم البحر لتجرى الفلك فيه بأمره و لتبتغوا من فضله و لعلكم تشكرون؛ خداست آنکه برای شما دریا را مسخر گردانید تا کشتی به‌امر او (آسان) در آب جاری شود و از آن (به تجارت و سفر) از فضل خدا (روزی) طلبید و باشد که شکر

نعمتش به جای آرید و آنچه در آسمان‌ها و زمین است تمام را مسخر شما گردانید و اینها همه ازسوی اوست. در این کار نیز برای مردم بافکرت، آیاتی از قدرت الهی پدیدار است» (جاثیه: ۱۲-۱۳).
 باتوجه به این آیات روشن می‌شود که خداوند هرگونه زمینه کار و فعالیت را برای نسل بشر براساس نیازهایش از ابتدا فراهم کرده است. بر همین اساس، حضرت آدم علیه السلام و فرزندانش را سفارش کرده که به جست‌وجوی روزی بروند، به کار و تلاش برای کسب حلال و طلب از فضل بی پایان خداوند بپردازند و از گام‌های شیطان که دشمن آشکار اوست پیروی نکنند. «یا ایها الناس کلوا مما فی الأرض حلالا طیبا ولا تتبعوا خطوات الشیطان إنه لکم عدو مبین؛ ای مردم از آنچه در زمین است حلال و پاکیزه را تناول کنید و از گام‌های شیطان پیروی نکنید، محققا شیطان از برای شما دشمنی آشکار است» (بقره: ۱۶۸). حضرت آدم علیه السلام از زمین برای امرار معاش و کشاورزی بهره می‌برد و با کار و تلاش، معیشت خود و فرزندانش را تأمین می‌کرد. خداوند متعال، زمین و نعمت‌های آن را ابزار و وسیله‌ای برای تأمین معیشت به حضرت آدم علیه السلام عطا کرد و او را به بهره‌برداری درست از این نعمت‌ها فراخواند. حضرت آدم علیه السلام به کار و تلاش تشویق شد و با کار کردن در زمین و بهره‌گیری از منابع طبیعی، امرار معاش کرد.

۴-۲. سیره اقتصادی حضرت نوح علیه السلام

در میان تعلیمات دینی، آسمانی و سیره عملی حضرت نوح علیه السلام که مصداق بارز صبر و شکیبایی است نکاتی ظریف و قابل تأمل وجود دارد. حضرت نوح علیه السلام به کشاورزی و باغداری مشغول بود و از این راه معیشت خود و پیروانش را تأمین می‌کرد. در قرآن اشاره‌ای به این موضوع در داستان فرزند نافرمانش شده است: «واتل علیهم نبأ نوح إذ قال لقومه یا قوم إن کبر علیکم مقامی و تذکیری بآیات الله فعلی الله توکلت فأجمعوا أمرکم وشرکاءکم ثم لا یکن أمرکم علیکم غمه ثم اقضوا إلی ولا تنظرون» (یونس: ۷۱). اگرچه این آیه به طور مستقیم به اقتصاد اشاره نمی‌کند، نشان دهنده زندگی اجتماعی و اقتصادی حضرت نوح علیه السلام در میان قومش است. حضرت نوح علیه السلام به دستور خداوند کشتی بزرگی ساخت که علاوه بر نجات مؤمنان و حیوانات نشان دهنده مهارت‌های فنی و

مدیریت منابع اقتصادی بود. «و یصنع الفلک و کلما مر علیه ملأ من قومه سخروا منه قال إن تسخروا منا فإنا نسخر منکم کما تسخرون» (هود: ۳۸). این آیه نشان می‌دهد که ساخت کشتی، پروژه بزرگ اقتصادی و فنی بود که باریشخند قوم مواجه شد، اما حضرت نوح ﷺ با توکل بر خدا آن را به پایان رساند. حضرت نوح ﷺ در کشتی علاوه بر انسان‌ها، حیوانات و منابع طبیعی را نیز حفظ کرد که نشان‌دهنده مدیریت صحیح منابع اقتصادی است. «قیل یا نوح اهبط بسلام منا وبرکات علیک وعلی أمم ممن معک» (هود: ۴۸)؛ این آیه نشان می‌دهد که پس از طوفان، برکات الهی شامل حال نوح و همراهانش شد که می‌تواند اشاره به بازسازی اقتصادی و کشاورزی پس از طوفان باشد.

حضرت نوح ﷺ با وجود توانایی‌های اقتصادی، به مال دنیا وابسته نبود و همواره قوم خود را به توحید و دوری از طغیان اقتصادی دعوت می‌کرد. «و ما أسألكم علیه من أجر إن أجری إلا علی رب العالمین» (الشعراء: ۱۰۹)؛ این آیه نشان می‌دهد که حضرت نوح ﷺ در ازای رسالتش هیچ مزدی از مردم طلب نمی‌کرد و تنها اجر خود را از خدا می‌خواست. «و لو أن أهل القرى آمنوا واتقوا لفتحنا علیهم برکات من السماء والأرض؛ و چنانچه مردم شهر و دیارها همه ایمان آورده و پرهیزکار می‌شدند همانا ما درهای برکاتی از آسمان و زمین را بر روی آنها می‌گشودیم» (اعراف: ۹۶). بهره‌وری نظری به رابطه بین محصول و عوامل تولید تعریف می‌شود. منظور از محصول، تمام کالاها و خدماتی است که نیازمندی‌ها را تأمین کند. بهره‌وری عبارت از: بهره‌وری سرمایه، نیروی کار، مواد اولیه و سایر عوامل تولید است (رجایی، ۱۳۸۲، ص ۱۱۰). مهمترین مسئله در بهره‌وری، شناسایی عوامل و موانع افزایش آن است. بهره‌وری را می‌توان به مادی و معنوی تقسیم کرد:

۴-۱. عوامل معنوی

آیات قرآن بیشتر به نسبت محصول به تمام عوامل توجه دارد. در سیره عملی انبیا و در کلام آنها رابطه مثبتی بین ایمان، اعتقاد به خدا، معاد، شکر، انفاق، صدقه، استغفار، دعا و... با برکات آسمان و زمین برقرار است. آنها ایمان و تقوا را موجب آبادی دنیا و آخرت می‌دانستند؛ زیرا نصرت الهی در امور معنوی و مادی افزایش بازده را به دنبال دارد و براساس این اندیشه، کفر، ظلم، کفران نعمت، طغیان، خوردن مال دیگران، عشق به دنیا و... مایه نابودی و ویرانی است و در جایگاه

معنوی از موانع بهره‌وری به‌شمار می‌روند (رجایی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۹): «ظهر الفساد فی البر والبحر بما کسبت أیدی الناس؛ فساد در خشکی و دریا بر اثر اعمال مردم ظاهر شد» (روم: ۴۱)؛ خداوند متعال در آیه دیگر می‌فرماید: «فقلت استغفروا ربکم إنه کان غفارا یرسل السماء علیکم مدرارا ویمددکم بأموال وبنین ویجعل لکم جنات ویجعل لکم أنهارا؛ باز گفتم: به درگاه خدای خود توبه کنید و آمرزش طلبید که او بسیار خدای آمرزنده‌ای است تا باران آسمان بر شما فراوان نازل کند و شما را به مال بسیار و پسران متعدد مدد فرماید و باغ‌های خرم و نه‌رهای جاری به شما عطا کند» (نوح: ۱۰-۱۲). این آیه، پنج نعمت مادی بخشودگی گناهان، پاک‌ی از آلودگی‌ها، ریزش باران مفید، به‌موقع و پربرکت، فزونی اموال، فزونی فرزندان، باغ‌های پربرکت و نه‌رهای آب جاری را به استغفارکنندگان وعده می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۲۰/۱۰۱).

۴-۲-۲. عوامل مادی

حضرت نوح علیه السلام بعد از ناامیدی از هدایت کافران، مأمور اجرای مرحله دوم تبلیغ خود شد: «واصنع الفلک بأعیننا ووحینا ولا تخاطبنی فی الذین ظلموا إنهم مغرقون، ویصنع الفلک وکلما مر علیه ملاً من قومه سخروا منه قال إن تسخروا منا فإنا نسخر منکم کما تسخرون فسوف تعلمون من یأتیه عذاب یخزیه ویحل علیه عذاب مقیم؛ و به ساختن کشتی در حضور و مشاهده ما و به دستور ما مشغول شو و درباره ستمکاران که البته باید غرق شوند دیگر با من سخن مگوی و نوح به ساختن کشتی پرداخت و هرگاه گروهی از قومش بر او می‌گذشتند وی را مسخره و استهزا می‌کردند و نوح در جواب آنها می‌گفت: اگر (امروز) شما ما را مسخره می‌کنید ما هم (روزی) شما را مسخره کنیم همان‌گونه که شما مسخره می‌کنید و به زودی معلوم شما شود که کدام‌یک به عذاب ذلت و خواری گرفتار و عذاب دائم خدا را مستوجب خواهد شد» (هود: ۳۷-۳۹). در این آیه، صفت کشتی‌سازی در خدمت اهداف الهی قرار گرفته است. انسان خلیفه‌الله گرایش به صنعتش برای زمینه‌سازی یک حادثه بزرگ آسمانی یعنی، طوفان نوح در راه اصلاح نسل است. این مصداق بارزی از سرمایه‌گذاری برای بهره‌وری است، البته با توجه به اینکه شغل حضرت نوح علیه السلام نجاری بود خداوند مردی متعهد و توانمند را برای این امر انتخاب کرد (موسوی، ۱۳۷۸، ص ۶۲).

براین اساس، اگر کار و حرفه با تخصص همراه نشود یا زیان بار خواهد بود یا دستاوردی بسیار ناچیز به همراه خواهد داشت. بنابراین، در آموزه های دینی به موضوع تخصص در کار و حرفه بسیار توجه شده است (طاهری، ۱۳۹۰، ص ۷۳).

زیر کشت بردن هرچه بیشتر زمین های حاصلخیز و استفاده از آب و خاک از شاخص های توسعه اقتصادی است. حضرت علی (ع) می فرماید: «کسی که آب و زمین در اختیار داشته باشد، ولی به دلیل عدم استفاده از آنها فقیر بماند خداوند او را از رحمت خود دور ساخته است» (حرعاملی، ۱۴۰۲، ۴۱/۱۷). استفاده غیر اصولی و تضییع منابع الهی نشانه عدم تخصص و ناکارآمدی از نظر علوم و فنون پیشرفته است. بی تعهدی و مسئولیت ناپذیری یکایک افراد جامعه در مقابل هدر رفتن منابع آب و خاک و ثروت های ملی سبب کاهش و نابودی بهره وری و سرمایه گذاری فیزیکی و علمی و استفاده از بهترین منابع مانند آنچه در سیره حضرت نوح (ع) بود سبب افزایش بهره وری و خودکفایی اقتصادی می شود (خلیلیان، ۱۳۹۰، ص ۲۸۲).

۳-۴. سیره اقتصادی حضرت یوسف (ع)

داستان زندگی حضرت یعقوب و حضرت یوسف (ع) درهم تنیده شده و هردو مراحل سختی را برای رسیدن به اوج و دریافت مقام امامت طی کردند. حضرت یوسف (ع) فراست، ذکاوت، هوش اقتصادی، صبر و متانت را از پدر به ارث برده بود.

۴-۳-۱. ویژگی های مدیر اقتصادی

حضرت یوسف (ع) در یک بحران سخت اقتصادی خود را برای قبول مسئولیت امور مالی کشور مصر آماده کرد و در توجیه این پیشنهاد، دو دلیل بر صلاحیت خود آورد:

اول، حفیظ بودن: «قال اجعلنی علی خزائن الأرض إنی حفیظ علیم؛ یوسف گفت مرا بر خزانه های این سرزمین بگمار که من نگهبانی دانا هستم» (یوسف: ۵۵). حفیظ یعنی، کسی که به طور مستمر حفاظت چیزی را برعهده می گیرد. یکی از باارزش ترین واژه ها در فرهنگ دینی مسلمانان، کلمه امانت و امین هست که سپردن هرگونه مسئولیتی منوط به همین صفت است؛ زیرا بزرگ ترین

خیانت‌ها توسط افرادی که در این صفت ضعف دارند به دین و دنیای مردم وارد می‌شود. امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «انسان امین به تو خیانت نکرده است، بلکه تو به خائن اعتماد کردی» (اتابکی، ۱۳۷۶، ص ۴۵۶). مفهوم این فرمایش این است که در سپردن پست‌ها باید توجه کافی را مبذول داشت تا کار به افراد شایسته سپرده شود تا افراد دورو که با ظاهری مقبول و پسندیده جلوه می‌کنند، نتوانند در مسند کار قرار بگیرند و فرصتی برای بلعیدن سرمایه‌های جامعه به‌دست آورند. به‌یقین، انسان‌های ناآگاه که عقل اقتصادی و معاش ندارند آسیب‌های سخت و توان‌فرسا بر پیکره اقتصاد وارد می‌کنند.

دوم) علیم بودن: علیم یعنی، کسی که علمی فراتر و گسترده‌تر از دیگران دارد. دلیل آن هم، پیش‌بینی‌های حضرت یوسف علیه السلام در مسائل اقتصادی و طرح‌هایی بود که ارائه داد. حضرت یوسف علیه السلام می‌دانست که ریشه نابسامانی‌های آن جامعه آینده از ستم در مسائل اقتصادی نهفته است، پس اکنون که آنها به حکم اجبار به سراغ او آمده‌اند چه بهتر که نبض اقتصاد کشور مصر را به‌ویژه در زمینه مسائل کشاورزی به‌دست گیرد، به یاری مستضعفان بشتابد، از تبعیض‌ها تا آنجا که قدرت دارد، کم کند، حق مظلومان را از ظالمان بستاند و به وضع بی‌سر و سامان آن کشور پهناور سامان بخشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ۴۱۳/۲) جمله «انی حفیظ علیم» (یوسف: ۵۵) دلیل بر اهمیت مدیریت در کنار امانت است و نشان می‌دهد که پاکی و امانت به‌تنهایی برای پذیرش یک پست حساس اجتماعی کافی نیست، بلکه آگاهی تخصص و مدیریت هم لازم است. خداوند به حضرت یوسف علیه السلام در جوانی به پاس نیکوکاریش فرمود: «ولما بلغ أشده آتیناه حکما وعلما؛ و هنگامی که یوسف به سن کمال رسید حکمت و دانش به او عطا کردیم» (یوسف: ۲۲). علم، قوت، قدرت جسمانی، دانایی و امانت‌داری خصوصیات مدیران الهی است. اگر تعهد با علم و دانایی همراه نباشد از ضرر و آلوده شدن به حرام نمی‌توان اجتناب کرد (بروجردی، ۱۳۸۶، ۲۲۱/۲۳).

سوم) داشتن تقوا؛ خصوصیت بعدی یک مدیر الهی در قرآن تقواست؛ دشمنان و دوستان حضرت یوسف ﷺ همه اتفاق نظر داشتند که او فردی متقی است. در قرآن آمده است که زن عزیز مصر می‌گوید: «و لقد راودته عن نفسه فاستعصم؛ به راستی من از او خواستار کام‌جویی شدم، ولی او در برابر خواست من به شدت خودداری کرد» (یوسف: ۳۲). خداوند حضرت یوسف ﷺ را مثل اعلای توحید و تقوا معرفی کرده است. بنابراین، وقتی آن حضرت را به اوج عزت و عظمت می‌رساند، می‌فرماید: «و كذلك مكننا لیوسف فی الأرض یتبوأ منها حیث یشاء نصیب برحمتنا من نشاء ولا نضیع أجر المحسنین ولأجر الآخرة خیر للذین آمنوا و كانوا یتقون؛ این‌گونه یوسف را در [آن] سرزمین مکانت و قدرت دادیم که هر جای آن بخواهد، اقامت نماید. رحمت خود را به هر کس که بخواهیم، می‌رسانیم و پاداش نیکوکاران را تباه نمی‌کنیم و به یقین، پاداش آخرت برای کسانی که ایمان آورده‌اند و همواره پرهیزکاری می‌کردند، بهتر است» (یوسف: ۵۶-۵۷). انسان متقی در فعالیت‌های اقتصادی خود، تکلیف‌محور است نه سودمحور و اگر تکلیفش همانند حضرت یوسف ﷺ بیشتر کردن سود باشد با این هدف سرمایه‌گذاری و تولید خواهد کرد وگرنه سود را رها کرده و تکلیفش را انجام می‌دهد. انسان متقی به وعده‌های الهی دلگرم است و از امدادهای غیبی برخوردار می‌شود که سود و برکت سرشاری را متوجه جامعه می‌کند (میرمعزی، ۱۳۹۱، ص ۴۸۹).

۴-۴. سیره اقتصادی حضرت موسی ﷺ

حضرت موسی ﷺ بعد از پایان میثاقش با حضرت شعیب ﷺ از منزل ایشان بیرون آمد و همراه با زن و فرزندش به راه افتاد. در میان مسیر گویا راه را گم کرده که ناگهان از دور آتشی می‌بیند که تنها او آن را می‌بیند. پس به عائله‌اش فرمود: «انی ءانست ناراً». حضرت موسی ﷺ که متأهل و فرزنددار شده بود و سنگینی مسئولیت ولایت بر خانواده را درک می‌کرد به همراهانش خطاب کرد: «اینجا درنگ کنید که من آتشی می‌بینم». شاید می‌خواست از کنار آتش، راهنمایی بیابد تا راه را نشانش دهد. بنابراین، فرمود: «لعلی منها بقبس؛ شاید از این آتش جلوه‌ای بیاوریم». وقتی که نزدیک شد، ندا آمد: «اننی انا الله؛ من خدا و رب توأم» (طه: ۱۱-۱۲). پس از آن به حضرت موسی ﷺ امر شد تا

محبت زن و فرزند را از دل بیرون کند و در وادی عشق و محبت سرای قدسین و مخلصین وارد شود: «إني أنا ربك فاخلع نعليك إنك بالواد المقدس طوى؛ به یقین این منم پروردگار تو، پس کفش خود را از پایت بیفکن؛ زیرا تو در وادی مقدس طوی هستی» (طه: ۱۲).

براساس متون دینی، تلاش انسان‌ها برای رفع نیاز خانواده مانند جهاد در راه خداست. امام صادق علیه السلام فرمود: «آن کسی که برای تأمین احتیاجات عائله‌اش کار می‌کند مانند این است که در راه خدا جهاد می‌کند» (ابن فهد حلی، ۱۳۷۵، ص ۱۳۱). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «از همه مؤمنان، ایمان آن کسی کامل‌تر است که اخلاقش نیکوتر است و با کسان خود بهتر رفتار می‌کند». هرچند حضرت موسی علیه السلام با همه مقام بزرگ نبوت و معرفت، خود را موظف و مسئول به تأمین رفاه خانواده می‌دانست، اما امر شده بود در تمام امور، حب دنیا و نفس را که از بزرگ‌ترین حجاب‌های رخسار محبوب است از دل بیرون کند تا سرانجام این وظیفه او را به سرمنزل مقصود برساند و به محفل انس الهی راه یابد (موسوی خمینی، ۱۳۸۲، ص ۵۲۹). پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «همه شما مسئول یکدیگر هستید و مرد مسئول خانواده خویش می‌باشد» (ورام بن ابن فراس، ۱۳۶۹).

۴-۵. سیره اقتصادی حضرت محمد صلی الله علیه و آله

نبی اکرم صلی الله علیه و آله به کار و تلاش اقتصادی برای تأمین معاش روزمره بسیار اهمیت می‌داد. ایشان از کودکی با بطالت و تنبلی بیگانه و همواره در حال تلاش سازنده بود. انس بن مالک می‌گوید: «هنگامی که رسول خدا صلی الله علیه و آله از جنگ تبوک برمی‌گشت سعد انصاری یکی از کارگران مدینه به استقبال آن حضرت آمد. وقتی پیامبر صلی الله علیه و آله با او دست داد احساس کرد که دستان وی زبر و خشن است. نبی مکرم صلی الله علیه و آله سؤال کرد: چرا دستان تو این قدر خشن و زبر است. عرضه داشت: یا رسول الله! این خشونت و زبری دستان من به خاطر کار کردن با بیل و طناب است تا مخارج خانواده‌ام را تأمین کنم. پیامبر صلی الله علیه و آله دستان او را بوسید و فرمود: این دستی است که آتش جهنم آن را لمس نخواهد کرد» (ابن اثیر، ۱۴۰۹، ص ۱۶۹).

به‌گواهی امام موسی کاظم علیه السلام، پیامبر صلی الله علیه و آله با دست خود کار می‌کرد و از آن ارتزاق می‌نمود. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ص ۶۷) سیره حضرت بر تشویق به کشاورزی بود و می‌فرمود: «هرکسی درختی

بکار و برای تربیت آن شکبیا باشد تا به ثمر برسد هر که از آن بهره‌مند شود ثواب صدقه‌ای نزد خداوند دارد» (پاینده، ۱۳۶۳، ص ۵۹۷). او از فروش باغ و نخل نهی می‌کرد و می‌فرمود: «نخل چیز خوبی است، هرکس آن را بفروشد بهای آن همچون خاکستری است بر قله کوه در معرض طوفان، مگر آنکه با بهای آن ملک دیگری بخرد» (کلینی، ۱۳۷۵، ۲۶۱/۵). سیره پیامبر ﷺ بر این بود که برای آحاد جامعه، شغل مناسب در نظر گرفته شود و همه با کسب درآمد حلال، هزینه زندگی خود را تأمین کنند. بنابراین، سیره حضرتش بر این بود که دیگران را به کارهای تولیدی و خدماتی تشویق کند. در روایات آمده است: «هرگاه مردی را ملاقات می‌نمود، سؤال می‌کرد: آیا شغلی داری. اگر می‌گفت بی‌کار است، می‌فرمود: این شخص از چشم من افتاد. عرض می‌کردند چرا؟ می‌فرمود: زیرا اگر مؤمن بی‌کار باشد دین خود را اسباب معیشت خود قرار می‌دهد. چون بی‌کاری مردم، مایه گستاخی و ناسپاسی و موجب شیوع کارهای زشت می‌شود» (شعیری، بی‌تا، ص ۱۳۹). حضرت می‌فرماید: «الکاد علی عیاله کالمجاهد فی سبیل الله» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶، ۴/۴۴۵).

فرد بیکار از فرط گستاخی، بیهودگی و ناسپاسی به کارهایی دست می‌زند که برای خود و اطرافیانش زیان‌های زیادی به بار می‌آورد. به همین دلیل، حضرت به افراد بی‌کار سرمایه می‌داد تا به شغل آبرومندی دست یابند و یا به گونه‌ای آنها را راهنمایی می‌کرد که بتوانند شغل درآمدزایی داشته باشند. کسی که توان کار کردن دارد و مخارج خود را بر دیگری تحمیل می‌کند ملعون خوانده می‌شود. رسول اکرم ﷺ می‌فرماید: «ملعون ملعون من القی کله علی الناس ملعون ملعون من ضیع من یعول؛ ملعون است ملعون است کسی که بار زندگی خود را به گردن مردم بیندازد. ملعون است ملعون است کسی که خانواده‌اش را در اثر ندادن نفقه ضایع و تباه کند» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۷). سیره اقتصادی پیامبر ﷺ در خانواده برپایه ارزش‌های مهمی مانند کار و تلاش، کسب درآمد حلال، ساده‌زیستی، قناعت، انفاق و صدقه استوار بود. این سیره می‌تواند برای مسلمانان الگو و راهنمایی باشد تا بتوانند با اتکا به این ارزش‌ها، اقتصاد خود و خانواده‌شان را با موفقیت و برکت اداره کنند.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی سیره انبیا نشان می‌دهد که یکی از عوامل مؤثر بر معنویت برای فرد، خانواده و جامعه، اقتصاد است. اگر کسی رابطه‌اش با خدا را اصلاح کند درهای رحمت الهی بر روی او باز می‌شود و اگر کسی رابطه خود با مردم در زمینه‌های اقتصادی را به هم بزند از طرف خدا هم بر او سخت گرفته می‌شود. کاربرد تقوا فقط در مورد خدا نیست، بلکه کسی که تقوا داشته باشد او را از تعدی و ظلم به دیگران هم باز می‌دارد. این موارد و روابط میان آنها چیزی است که پیامبران آمدند تا برای مردم بیان کنند. انبیا نه تنها آمده‌اند تا این موارد را برای مردم بیان کنند، بلکه در عمل و به صورت جزئی نیز برخی مسائل را به مردم نشان دادند. سیره حضرت آدم علیه السلام نشان می‌دهد که ایشان به تنبلی و اتکا به دیگران اعتقاد نداشت و با تلاش و کوشش، راه خود را برای تأمین معیشت باز کرد. این سیره، برای انسان‌ها درس و الگوست تا با کار و تلاش، معیشت خود را تأمین کنند و به جای درخواست کمک از دیگران به توانایی‌های خود اتکا کنند. در مورد دیگر انبیا و به ویژه نبی گرامی اسلام همین طور بوده است.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۰). مترجم: الهی قمشه‌ای، مهدی. قم: فاطمه الزهرا.
- * نهج البلاغه (۱۳۷۹). مترجم: دشتی، محمد. قم: مشهور.
۱. ابن اثیر، عزالدین (۱۴۰۹). اسد الغابه. بیروت: دار الفکر.
۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴). تحف العقول عن آل الرسول علیهم السلام. قم: مؤسسه نشر الاسلامی.
۳. ابن فهد حلّی، احمد بن محمد، و کناری ساروی، حسین (۱۳۷۵). آیین بندگی و نیایش. قم: بنیاد معارف اسلامی.
۴. اتابکی، پرویز (۱۳۷۶). رهاورد خرد (ترجمه تحت‌العقول ابن شعبه حرانی). تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
۵. بروجردی، حسین (۱۳۸۶). منابع فقه شیعه. مترجم: جامع‌الحادیث الشیعه. تهران: انتشارات فرهنگ.
۶. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۶۳). نهج الفصاحه. تهران: جاویدان.
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶). غررالحکم. قم: دارالکتاب الاسلامی.
۸. حرعاملی، محمد بن حسین (۱۴۰۲). وسائل الشیعه الی التحصیل مسائل الشیعه. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۹. حکیمی، محمد (۱۳۷۸). عصر زندگی و چگونگی آینده انسان و اسلام. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۰. خلیلیان، محمد جمال (۱۳۸۰). شاخص‌های توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام. قم: نشر مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۱۱. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). فرهنگ دهخدا. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تمدن.

۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالقلم.
۱۳. رجایی، سید محمدکاظم (۱۳۸۲). معجم موضوعی آیات اقتصادی قرآن. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
۱۴. شعیری، محمدبن محمد (بی تا). جامع الاخبار. نجف: مطبعه حیدریه.
۱۵. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۱۶. کلینی، محمد یعقوب (۱۳۷۵). اصول کافی. قم: دارالکتب اسلامیه.
۱۷. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۶). میزان الحکمه. قم: مؤسسه دارالحديث العلمیه.
۱۸. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳). انسان سازی در قرآن. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
۱۹. معین، محمد (۱۳۸۵). فرهنگ فارسی معین. تهران: مرکز خدمات فرهنگی معین.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام.
۲۱. موسوی خمینی، روح الله (۱۳۸۲). تفسیر و شواهد قرآنی. قم: نشر مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله علیه.
۲۲. میرمعزی، سید حسین (۱۳۹۱). اصلاح الگوی مصرف. قم: انتشارات پژوهشگاه، فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۳. ورام بن ابی الفراس (۱۳۶۹). آداب و اخلاق اسلام. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.

اکراه باکره رشیده در ازدواج از منظر فقه امامیه

بنت معصومه^۱، صدیقه محقق^۲

چکیده

نکاح باکره رشیده در فقه امامیه جایگاه ویژه‌ای دارد و همواره مورد توجه فقهای این مکتب بوده است. اقوال مختلف در این مورد بین فقها وجود دارد. اکراه بر نکاح یا نکاح اجباری به معنای مجبور کردن یا فشار آوردن به فردی برای ازدواج است که در آن رضایت معنا ندارد و به طور معمول، دختران قربانیان این نوع ازدواج هستند. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی، در محدوده فقه و با استفاده از منابع معتبر گردآوری شده است و هدف از آن، بررسی فقهی اکراه باکره رشیده در ازدواج است. دستاوردها نشان می‌دهد که در بحث ولایت بر نکاح باکره بالغه رشیده، هفت قول مطرح است. با استفاده از ادله، ثابت می‌شود که بهترین نظر، قول تشریک است و جایز نیست که باکره رشیده را با اکراه به ازدواج درآورد.

واژگان کلیدی: ازدواج، باکره رشیده، فقه امامیه، اکراه بر ازدواج.

۱. مقدمه

یکی از مسائل بحث‌برانگیز در میان فقهای امامیه و از موارد مبتلا به در جوامع شیعی مسئله ولایت پدر و جد پدری در ازدواج دختر باکره رشیده است. پرسش اصلی این است که آیا دختر باکره رشیده می‌تواند بدون اذن ولی یعنی، پدر یا جد پدری با مرد مورد نظر خود ازدواج کند یا آنکه اختیار ازدواج

۱. طلبه کارشناسی ارشد فقه خانواده، از کشور هندوستان، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Email: Masumahusaini@gmail.Com

۲. استادیار گروه فقه خانواده، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: smohaghegh22@gmail.com

وی به طور کامل در دست ولی است و رضایت شخصی او نقشی ندارد و یا صحت عقد منوط به رضایت و توافق هردو یعنی، ولی و خود دختر خواهد بود. فقهای امامیه در این مورد آرای متعددی دارند. مشهور فقهایان از متقدمان تا متأخران بر سقوط ولایت ولی نسبت به دختر باکره رشیده و استقلال او در تصمیم گیری ازدواج تأکید دارند. سید مرتضی این قول را تأنجا معتبر می داند که بر آن ادعای اجماع کرده و آن را از ویژگی های خاص فقه امامیه برشمرده است. وی و همچنین صاحب جواهر (نجفی) ولایت بر دختر باکره رشیده را نوعی ظلم دانسته و تصریح می کنند که اجبار زن بالغ و عاقل بر انجام ازدواجی که آن را مکروه می دارد، ظلمی آشکار است. صاحب جواهر در توصیف پیامدهای چنین اجبارهایی از وقوع مفاسدی مانند فرار دختر، افتادن در ورطه فحشا و حتی قتل هشدار می دهد و از نبود حمایت برای چنین افرادی اظهار تأسف می کند.

برخی دیگر از فقهای از جمله مرحوم صدوق و شیخ طوسی گفته اند: «امر نکاح باکره رشیده به دست ولی است و خود او نقشی ندارد». طباطبایی و مرحوم بحرانی در این زمینه فراوان مبالغه کرده اند. برخی هم قول به تشریک را برگزیده اند. حلبی معتقد است که نکاح باکره رشیده منوط به رضایت او و ولی است و هیچ یک به طور مستقل نمی توانند اقدام به عقد کنند و پاره ای نیز اقوال دیگری را اختیار کرده اند. مسئله ولایت پدر و جد پدری در ازدواج دختر باکره رشیده نه تنها از مسائل فقهی مهم و مورد اختلاف میان فقهای امامیه است، بلکه در زمان حاضر نیز از موضوعات مبتلا به جامعه بوده و در سرنوشت ازدواج جوانان نقش مؤثری ایفا می کند. تاکنون مقالات، پایان نامه ها و تحقیقات متعددی در این زمینه نوشته شده است، اما در پژوهش حاضر تلاش شده است تا با رویکردی فقهی اثبات شود که نظریه اسلام در مورد ازدواج، مبتنی بر اکراه و اجبار نیست.

اگرچه بنابر نظر گروهی از فقهای، پدر و جد پدری در قالب ولی، بر ازدواج دختر باکره رشیده ولایت دارند، اما دیدگاه های دیگری نیز وجود دارد که در آنها بر ضرورت اخذ رضایت دختر در کنار اذن ولی تأکید شده است. در تحقیق حاضر با پذیرش اصل ولایت ولی بر این نکته تأکید شده است که اگر عقد ازدواج بدون رضایت دختر صورت گیرد دست کم مکروه است و این امر با روح

شریعت که مبتنی بر کرامت و اختیار انسان است، سازگار نیست. پژوهش حاضر در محدوده فقه امامیه سامان یافته و با بهره‌گیری از منابع معتبر فقهی، مقالات علمی و پایان‌نامه‌های مرتبط در صدد پاسخ به این پرسش اصلی است که اکراه باکره رشیده بر ازدواج از منظر فقه امامیه چگونه تحلیل می‌شود. در راستای پاسخ به این پرسش، سؤالات فرعی مانند اکراه در فقه به چه معناست و چه اقسامی دارد، بررسی می‌شود. دیدگاه‌های مختلف فقهای امامیه درباره ازدواج باکره رشیده کدامند؟ حدود و ثغور ولایت ولی در این زمینه تا چه اندازه است؟ آیا استقلال دختر در تصمیم‌گیری ازدواج با مبانی فقهی قابل اثبات است یا نه؟

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. مفهوم‌شناسی اکراه

اکراه یعنی، وادار کردن فرد بر انجام کاری که اگر بیم از زیان ناشی از تهدید اکراه‌کننده نبود آن را انجام نمی‌داد. اکراه، قاعده‌ای فقهی در میان فقهاست و بر آن، احکام و آثاری مانند رفع تکلیف و مسئولیت کیفری از اکراه‌شده و ضمانت و مجازات اکراه‌کننده-در غیر قتل مترتب می‌شود. بیشتر فقها بحث درباره حدود و شرایط تحقق آن را ذیل مبحث طلاق اکراهی مطرح کرده‌اند. اکراه در لغت به معنی به زور و ستم به کاری واداشتن کسی را و خلاف میل خود او به کاری مجبور کردن آمده است. (عمید، ۱۳۷۱، ص ۲۱۱)

۲-۲. اکراه در اصطلاح

دهخدا می‌گوید: «اکراه عبارت از الزام و اجبار است به چیزی که شخص آن را بد دارد طبعاً یا شرعاً و بر این کار اقدام نمی‌شود مگر برای دفع کار مضرت‌تر از آن». (دهخدا، بی‌تا، ص ۱۹۱)

۳. انواع اکراه

۱-۳. اکراه مادی

هرگاه اکراه در نتیجه وارد آمدن فشار مادی، فعلی و جسمی باشد آن را اکراه مادی می‌گویند. برای مثال، اکراه‌کننده، ایجاد ضرب و جرح در بدن مکره کرده تا او را وادار به عمل حقوقی کند. بنابراین،

اکراهی فعلیت دارد که قدرت تمیز و انتخاب را از مکره بگیرد و او به عواقب و آثار اعمال خود نظر نتواند بیندیشد. (صفایی، ۱۴۰۳، ۳۵۱/۲)

۳-۲. اکراه معنوی

هرگاه فشار و اجبار نسبت به امور معنوی، حیثیتی و اخلاقی انسان باشد به طوری که مکره را از اینکه در آینده این تهدید فعلیت خواهد یافت، بیمناک کند این را اکراه معنوی می‌نامند. (صفایی، ۱۴۰۳، ۳۵۱/۲) اکراه معنوی ممکن است به صورت زیر از طرف اکراه‌کننده اعمال شود:

- بدنی: برای مثال، اکراه‌کننده تهدید کند که اگر فلان خانه را نفروشد برادر یا خود او را خواهد کشت؛

- اخلاقی: برای مثال، اکراه‌کننده تهدید کند که اگر فلان معامله را انجام ندهی اسرار خانوادگی تو را فاش خواهم کرد؛

- مالی: برای مثال، اکراه‌کننده تهدید کند که اگر اتومبیل خود را به من نفروشی فلان کارخانه تو را آتش خواهم زد.

۴. آرای فقهای امامیه در مورد ازدواج باکره رشیده

فقهای امامیه در این مسئله آرای گوناگونی دارند به گونه‌ای که تعداد آنها به هفت قول می‌رسد. مهمترین آنها از نظر طرفداران و ادله، سه قول است که عبارتند از:

۴-۱. قول اول: استقلال باکره رشیده در نکاح است به طوری که ولایت پدر و جد به طور مطلق از او ساقط می‌شود. شهیدثانی می‌گوید: «همه متأخران و جماعتی از قدما از جمله شیخ طوسی در تبیان سید مرتضی، ابن جنید، شیخ مفید در احکام النساء، سلار و ابن ادریس قائل به سقوط ولایت از باکره رشیده به طور مطلق بوده‌اند» (شهیدثانی، ۱۴۱۶، ۱۲۰/۷). همچنین تعداد قابل توجهی از فقهای دیگر همین قول را اختیار کرده‌اند (ابن حمزه، ۱۴۰۸، ص ۲۹۹). صاحب جواهر می‌گوید: «مشهور میان قدما و متأخران، سقوط ولایت از باکره رشیده است و این شهرت نقلاً و تحصیلاً

محقق است» (نجفی، ۱۳۷۴، ۱۷۵/۲۹). سید مرتضی بر این قول ادعای اجماع کرده است (نجفی، ۱۳۷۴، ۱۷۵/۲۹).

۴-۲. قول دوم: آن است که پدر و جد پدری بر باکره رشید ولایت دارند به گونه ای که امر نکاح او به دست آنها بوده و نظر خود او نقشی ندارد. شیخ طوسی، شیخ صدوق، ابن ابی عقیل، قاضی ابن براج بر این قول بودند. (نجفی، ۱۳۷۴، ۱۷۵/۲۹) مرحوم نراقی نیز از جماعتی از فقها از جمله فیض کاشانی این قول را نقل کرده است (نراقی، ۱۴۱۹، ۱۰۶/۱۶).

۴-۳. قول سوم: تشریک میان دختر و ولی است؛ یعنی هیچ یک از آن دو نمی توانند به طور مستقل اقدام به عقد کنند، بلکه عقد متوقف بر اذن هر دو است. شیخ مفید در کتاب مقنعه و برخی دیگر این قول را اختیار کرده اند. (مفید، ۱۴۱۷، ص ۵۱۰؛ کلینی، ۱۳۵۰، ص ۲۹۲؛ حرعاملی، بی تا، ۲۱۵/۱۴) امام خمینی رحمته الله علیه اگرچه در کتاب تحریر الوسیله (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ۲۴۲/۲) مقتضای احتیاط را تشریک می داند، ولی در اواخر در جواب استفتایی، اذن پدر را از باب فتوا معتبر دانسته است (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ۴۳۳/۲) و از مجموع کلمات وی در موارد یادشده، قول به تشریک به دست می آید.

۴-۴. قول چهارم: ثبوت ولایت در عقد دائم و سقوط آن در منقطع است. این قول را شیخ طوسی در کتاب های حدیثی خود اختیار کرده است. (طوسی، ۱۳۶۵، ۲۵۴/۷)

۴-۵. قول پنجم: عکس قول چهارم است؛ یعنی سقوط ولایت در نکاح دائم و ثبوت آن در منقطع. محقق این نظر را بدون نام قائل ذکر کرده است. (محقق حلی، ۱۴۰۳، ۲۲۱/۲) شاگردش فاضل آبی از او درباره قائل آن سؤال کرده، ولی محقق پاسخی نداده است (شهیدثانی، ۱۴۱۶، ۱۲۱/۷).

۴-۶. قول ششم: تشریک میان دختر و پدر است نه سایر اولیا. این قول را فخرالمحققین، یکی از دو قول شیخ مفید می داند. (فخرالمحققین، ۱۳۸۹، ۲۰/۳)

۴-۷. قول هفتم: باکره رشیده و پدر، هر دو به طور مستقل بر نکاح ولایت دارند و هریک می توانند بدون اذن دیگری اقدام به عقد کنند و عقد صحیح است، ولی برای پدر نقض آن جایز است. این تشریک فقط میان دختر و پدر است و برای جد در نکاح باکره ولایتی نیست. این قول را

مرحوم حکیم اختیار کرده و گفته پیشینه‌ای ندارد و به احدی نسبت داده نشده است. (حکیم، ۱۴۰۴، ۴۳۹/۱۴)

نکته: باکره کامله‌ای که ازدواج نکرده باشد یا ازدواج کرده است، اما نزدیکی صورت نگرفته یا نزدیکی در دبر انجام شده یا اینکه بکارت دختر به غیر جماع، قبل از بلوغ یا بعد از آن از بین رفته باشد در حکم بکر بوده و ولایت بر او در دو موضع نکاح و مالی نیاز بحث و بررسی دارد.

۵. عدم ثبوت ولایت مطلق

طرفداران این نظر مانند شیخ مفید، علامه حلی، سید مرتضی، شیهه اول و ثانی، شیخ بحرانی و شیخ طوسی معتقدند که ولی در نکاح بالغه رشیده (چه در دائم و چه در منقطع) ولایتی ندارد؛ زیرا دختری با اوصاف مذکور علاوه بر اختیار در امور مالی، در امر نکاح نیز صاحب رأی و مستقل است. (مفید، بی‌تا، ص ۳۶، سید مرتضی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۲، به نقل از حلی، بی‌تا، ۲۷۳/۲۷۴/۵۰۲/۷؛ محقق حلی، ۱۴۱۶، ۲۱۱/۲؛ طوسی، ۱۴۱۴؛ ۵۶۱/۲؛ بحرانی، بی‌تا، ص ۲۳؛ ابن ادریس، بی‌تا، ص ۲) برخی فقهای عامه مانند حنفیه، قائل به سقوط ولایت ولی و استقلال دختر در امر نکاح هستند به شرطی که کفو خویش را انتخاب کند و نیز به کمتر از مهرالمثل ازدواج نکند. هرگاه به غیرکفو خود ازدواج کند، ولی حق اعتراض دارد و می‌تواند از حاکم، فسخ ازدواج را بخواهد و اگر با کفو به کمتر از مهرالمثل ازدواج کرده و اگر زوج، مهرالمثل را کامل نپردازد، ولی می‌تواند خواستار فسخ نکاح شود (ابن رشد، ۱۴۱۵، ۳۳۷/۵۱؛ جزیری، ۱۴۰۶، ۸/۴؛ ابن قدامه، بی‌تا، ص ۷)

۵-۱. ادله و مستندات

۵-۱-۱. آیات

«و اذا طلقتم النساء فبلغن أجلهن فلاتعضلوهن أن ینکحن أزواجهن اذا تراضوا بینهم بالمعروف». (بقره: ۲۳۲) وجه استدلال به آیه مذکور، عمومیت «فلاتعضلوهن أن ینکحن أزواجهن» است که سید مرتضی (سید مرتضی، ۱۴۱۷، ص ۳۲۲)، شهیدثانی (شهیدثانی، بی‌تا، ۱۱۶/۵) و صاحب جواهر (نجفی، ۱۳۷۴، ۱۷۵/۲۹) بر قول استقلال دختر به آن استناد کرده‌اند.

«والذین یتوفون منکم و یذرون أزواجاً یتربصن بأنفسهن أربعة أشهر و عشرين فاذا بلغن أجلهن فلاجناح علیکم فیما فعلن فی أنفسهن بالمعروف». (بقره: ۲۳۴) وجه استدلال، آیه «فاذا بلغن أجلهن فلاجناح علیکم فیما فعلن فی أنفسهن بالمعروف» است که سید مرتضی (۱۴۱۷، ص ۳۲۱)، ابن ادریس (بی تا، ۱۷۵/۲) و صاحب جواهر (نجفی، ۱۳۷۴، ۱۷۵/۲۹) به آن استناد کرده و متذکر شده‌اند که خداوند، فعل زن را بر او مباح کرده است بدون اینکه پدر و جد پدری را لحاظ کرده باشد و عقد را به خود زنان نسبت داده و از منع اولیا نهی کرده است (نجفی، ۱۳۷۴، ۱۷۵/۲۹). همچنین از افعالی که زنان نسبت به خودشان انجام می‌دهند عقد نکاح است؛ زیرا خداوند به تصریح این آیه آن را برای زن مباح کرده و اباحه در همه افعال عام است و شامل نکاح نیز می‌شود.

۵-۱-۲. روایت

- ابن عباس از پیامبر ﷺ روایت کرده که حضرت فرمود: «الایم أحق بنفسها من ولیها؛ ولایت زن بی شوهر نسبت به خودش در امر نکاح از ولی اش سزاوارتر است». (سجستانی، ۱۴۱۵، ۲۳۲/۲) وجه استدلال به روایت مذکور عبارت «الایم» است که سید مرتضی (۱۳۹۱، ص ۱۲۱) و صاحب جواهر (نجفی، ۱۳۷۴، ۱۷۷/۲۹) به آن استناد کرده‌اند. شهیدثانی می‌گوید: «وجه دلالت روایت مزبور ابتدای آن است؛ زیرا "ایم" در این خبر اشاره به زن بی همسر، چه بکر و چه ثبیه دارد. بکر با اینکه داخل در "ایم" است به دلیل یادآوری این نکته که سکوتش از جواب لفظی کفایت خواهد کرد. ابوحنیفه نیز در روایاتی که برای استقلال زن در امر نکاح بیان کرده این روایت را آورده است، البته حدیث تنها شامل جمله اول است. همچنین وی احادیثی که بر اشتراط ولایت ولی در امر نکاح دلالت دارند را بر صغیره و مجنونه حمل کرده است» (سید سابق، بی تا، ۱۲۹/۲).

- روایت دیگری از ابن عباس نقل شده است: «دوشیزه‌ای نزد پیامبر ﷺ آمد و گفت که پدرم مرا به ازدواج پسر برادر خویش درآورد برای اینکه خود را از پستی و حقارت بالا برد و شخصیت بخشد، درحالی که من راضی به این ازدواج نیستم. حضرت فرمود: به انتخاب پدرت رضایت بده. دختر گفت: هیچ رضایتی نسبت به کار پدرم ندارم. پیامبر ﷺ فرمود: برو با هر کسی که دوست

داری ازدواج نما». (بیهقی، بی تا، ۱۱۷/۷) شهیدثانی درباره روایت مذکور می‌نویسد: «اگر سند روایت صحیح باشد از نظر دلالت بر مقصود، واضح‌ترین دلیل است؛ زیرا این روایت استقلال و ثبوت ولایت دوشیزه رشیده را می‌رساند برخلاف اولی که تنها قول به تشریک را نفی خواهد کرد، اما روایات نقل شده عامی هستند. بنابراین، حجت نیستند» (شهیدثانی، بی تا، ۱۲۵/۷)، «مگر اینکه ما با جبر، شهرت آن دو را بپذیریم؛ زیرا جبر در روایات ما افاده حجیت می‌کند درحالی که این دو حدیث از اهل سنت روایت شده‌اند. پس جبر را در این روایت عامی نمی‌توان به کار برد. همچنین ما به ترک روایات عامه سفارش شده‌ایم، بلکه حتی به ترک روایاتی از عامه که موافق با روایات امامیه هستند مأمور شده‌ایم» (نراقی، ۱۴۱۹، ۱۱۰/۱۶). بنابراین، دو روایت عامی از نظر عدم صحت سند نمی‌توانند دلیل بر قول استقلال دختر باکره رشیده بوده مورد استناد قرار گیرند.

- صحیحہ منصور بن حازم از امام باقر علیه السلام نقل کرده است که حضرت فرمود: «با دوشیزه و غیر او مشورت می‌شود و او ازدواج نمی‌کند مگر با اختیار خودش». (طوسی، ۱۳۶۵/۷/۳۸؛ علامه حلی، بی تا، ۱۱۶/۷) در استدلال بر استقلال بالغه رشیده، حدیث مزبور را مورد استناد قرار داده‌اند. شهیدثانی روایت ابن حازم را روشن‌ترین روایت از نظر سندی معرفی کرده است، البته در صحت سند حدیث به حدی که ادعا شده تأمل کرده است (شهیدثانی، بی تا، ۱۲۸/۷) درحالی که صاحب نهایه المرام حدیث مزبور را صحیح می‌داند (عاملی، بی تا، ۷۳/۱). همچنین روایت مزبور قاصر از دلالت بر استقلال باکره بالغه رشیده در امر نکاح است (شهیدثانی، بی تا، ۷/۱۲۸)، اما حداقل چیزی که روایت بر آن دلالت می‌کند عدم استقلال پدر در ازدواج دختر است نه اینکه استقلال دختر در امر نکاح جایز باشد. بنابراین، این روایت اشتراک ولایت میان ولی و دختر را نفی نکرده که آن از اقوال مطرح در باب ولایت بر بالغه باکره رشیده است (شهیدثانی، بی تا، ۱۲۵/۱۲). براین اساس، روایت مذکور نمی‌تواند در استدلال بر استقلال باکره رشیده در امر نکاح مورد توجه قرار گیرد.

۵-۱-۳. اجماع

سید مرتضی بر استقلال باکره رشیده در امر نکاح ادعای اجماع کرده است (سید مرتضی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۲)، البته وی آن را اولین دلیل بر استدلال قول مزبور ذکر کرده است. شهیدثانی در مورد اجماع

ادعایی سید مرتضی می نویسد: «اجماع منقول به خبر واحد، حجت است. چطور فقیهی چون سید مرتضی که خبر منقول را حجت نمی داند چنین اجماعی را مطرح نموده است» (شهیدثانی، بی تا، ۱۲۴/۷). فاضل هندی نیز طرح چنین اجماعی را ممنوع دانسته است (فاضل هندی، ۱۴۰۵، ۱۸/۲). اجماع مورد استناد باتوجه به وجود مخالفت فقهای سابق نمی تواند در قالب دلیل ارائه شود. باتوجه به مباحث ارائه شده، ادله قائلین به ثبوت ولایت باکره رشیده و استقلال او در امر نکاح که قول مشهور فقهاست، نمی تواند مورد استناد واقع شود؛ زیرا مدلول آیات مذکور، دلالتی بر مطلوب ندارد و روایات نیز برخی از نظر سندی، ضعیف و برخی از نظر متنی، دلالتی صریح بر استقلال دختر در امر نکاح ندارند و نیز اجماع مورد ادعای سید مرتضی مدرکی است و اعتبار مستقل ندارد.

۵-۱-۴ اصل

اصل عدم اشتراط اذن ولی در صحت عقد، دلیلی بر استقلال دختر باکره رشیده در امر نکاح است که شهیدثانی در شرح لمعه به آن استناد کرده است. (شهیدثانی، بی تا، ۱۱۶/۵) اصل عدم ثبوت ولایت ولی بر باکره رشیده با تأکید بر بلوغ و رشدی که مناط تصرف است ذکر شده است (شهیدثانی، بی تا، ۱۱۶/۵). براین اساس، ملاک جواز، تصرف در امور موجود است و تخصیص این جواز تصرف به امور مالی و منع آن در مورد نکاح، سخنی بدون دلیل است. بنابراین، اگر ولایت بر امور مالی ازین می رود ولایت در امر نکاح نیز ساقط می شود؛ زیرا برای زائل شدن ولایت ولی، جز بلوغ و رشد چیز دیگری شرط نیست (شهیدثانی، بی تا، ۱۱۶/۵)، البته اصل بیان شده در تعارض با استصحاب است (شهیدثانی، بی تا، ۱۲۴/۷)؛ زیرا ولایت، قبل از بلوغ بر دختر باکره وجود داشت. ازاین رو، بعد از بلوغ نیز ولایت باتوجه به اصل استصحاب باقی است. شهیدثانی می گوید: «باتوجه به استصحاب، استدلال در برابر مخالفان تمام می شود. همچنین به واسطه روایاتی، بر ثبوت ولایت ولی دلالت می کنند که اصل ادعا شده، رد می شود» (شهیدثانی، بی تا، ۱۲۹/۷).

۶. تشریک ولایت ولی و دختر

برخی از فقها به قول تشریک ولایت ولی و دختر قائل هستند. (مفید، ۱۴۱۷، ص ۵۱۰) همچنین از محقق بحرانی نقل شده است که صاحب وسائل الشیعه نیز قائل به قول تشریک است (بحرانی، بی تا، ۲۳/۲۱). شهیدثانی در مسالک الافهام (شهیدثانی، بی تا، ۷/۱۲۲) در کنار بیان اقوال مطرح در این باب، قائل به تشریک ولایت میان پدر و دختر است بدون اینکه دیگر اولیا مانند جد، مورد نظر باشد. این قولی است که فخرالمحققین آن را در ایضاح الفوائد (فخرالمحققین، ۱۳۸۹، ص ۲۰۳) بیان کرده و به شیخ مفید نسبت داده است.

۶-۱. ادله و مستندات

۶-۱-۱. جمع میان ادله

یکی از استدلال‌های این قول ازسوی شهیدثانی در مسالک الافهام (شهیدثانی، بی تا، ۷/۱۳۸) و شیخ بحرانی در حدائق الناضره (بحرانی، بی تا، ۲۳/۲۲۶) مطرح شده است. شهیدثانی به نقل از قائلین این قول می‌گوید: «از آنجاکه برخی روایات بر استقلال دختر و برخی بر استقلال پدر در امر نکاح دلالت دارند، پس به واسطه هریک از روایات مزبور، ثبوت ولایت برای هریک از دختر و ولی استفاده می‌شود و آن معنای اشتراک خواهد بود؛ زیرا عقدی که باتوجه به نظر و اختیار هردوی آنها صادر شود تنها به واسطه جمع میان ادله است» (شهیدثانی، بی تا، ۷/۱۳۸). صاحب وسائل الشیعه از طرفداران قول تشریک ولایت می‌نویسد: «روایات و اخباری که بر استقلال دختر در امر نکاح دلالت دارند بر استحباب استیذان دختر از پدر و بالعکس و نیز بر تقیه حمل خواهد شد؛ زیرا استقلال پدر در امر نکاح قول شافعی و دیگر فقهای عامه و استقلال دختر قول ابوحنیفه است» (حرعاملی، بی تا، ۱۴/۲۱۵). ایشان درباره جمع بین ادله می‌نویسد: «جمع بین ادله، علت قول تشریک ولایت خواهد بود و این به دلیل تصریح به این قول، موافقت با احتیاط و دوری از تقیه است» (حرعاملی، بی تا، ۱۴/۲۱۵). این استدلال ازسوی شهیدثانی (شهیدثانی، بی تا، ۷/۱۳۹) و شیخ بحرانی (بحرانی، بی تا، ۲۳/۲۲۶) مردود است؛ زیرا اخباری که بر استقلال پدر و روایاتی که بر استقلال دختر دلالت دارند بر رد قول تشریک تصریح کرده‌اند؛ زیرا اخبار اولی بر نفی تشریک و نفی

استقلال بکر در امر نکاح و اخبار دومی به حسب ظاهر بر استقلال بکر که نفی کننده تشریک و استقلال پدر است، صراحت دارد. از این رو، بر اساس دیدگاه شهیدثانی (بحرانی، بی تا، ۲۲۶) هریک از دو قول مطرح، نفی کننده تشریک است و جمع میان ادله، علت قول تشریک نیست.

صاحب جواهر نیز تشریک ولایت را به طوری که هریک از ولی و دخترش نتوانند به طور استقلالی عمل کنند مورد تأمل قرار داده و وجه آن را تنها جمع میان ادله فرض کرده است در حالی که خویش به عدم دلالت هریک از دو قول استقلال پدر و استقلال دختر بر تشریک ولایت اعتراف کرده است. (نجفی، ۱۳۷۴، ۱۸۳/۲۹) اگر بنابر احتیاط و به دلیل خروج از مخالفت هریک از اخبار دو قول تشریک، ولایت و استیذان از جانب طرفین مدنظر باشد اشکالی ندارد، اما اگر از این رهگذر چنین استنباط شود که تشریک ولایت از جمع میان اخبار باشد، اشتباه است (بحرانی بی تا، ۲۲۶/۲۳). بنابراین، تشریک ولایت میان ولی و دختر برای جمع میان ادله نادرست است؛ زیرا هریک از آن دو بر امری غیر از دیگری دلالت می کند.

۶-۱-۲. روایات

- زراره می گوید: «از ابو جعفر علیه السلام شنیدم که فرمود: نقض نکاح فقط توسط پدر واقع می شود». (کلینی، ۱۳۵۰، ۳۹۲/۵) برخی از فقها از این روایت چنین برداشت کرده اند که این روایت بر اشتراک ولایت بین پدر و دختر دلالت دارد؛ زیرا اگر نکاح تنها از ناحیه زن واقع می شد غیر صحیح بود و نیازی به نقض آن نبود، در حالی که نقض موجود در روایت، مؤید این نکته است که نکاح به رضایت هردو واقع شده است (حرعاملی، بی تا، ۲۱۴/۱۴). آیت الله خویی معتقد است که روایت مزبور دال بر اشتراک ولایت دختر و پدر است؛ زیرا روایت در مورد بکری است که بدون اذن پدرش ازدواج کرده است؛ زیرا در مورد ثیب پدر حقی در نقض نکاحش ندارد. همچنین اگر نکاح صغیره بدون اذن ولی باشد محکوم به بطلان است، پس روایت در مورد بکری است که بدون اذن ولی انجام گرفته که با صدور اجازه از سوی پدر عقد صحیح خواهد بود (خویی، بی تا، ۲۶۶/۲). شیخ بحرانی روایت زراره را بنابر حصر موجود در آن دال بر نفی استقلال دختر و نفی شراکت فرض کرده است (بحرانی، بی تا، ۲۱۵/۲۳).

ابن حازم از ابی عبدالله امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که حضرت فرمود: «بکر و غیرش مورد مشورت قرار می‌گیرند و نکاح بکر تنها به امر اوست». (طوسی، ۱۳۶۵، ۷/۳۸۰) مرحوم خوبی معتقد است که صحیحہ ابن حازم صلاحیت این را ندارد که برای استدلال به قول تشریک مورد استناد قرار گیرد؛ زیرا صحیحہ مزبور مطلق است. بنابراین، به واسطه قول «یستأمرها کل أحد عدا الأب» در صحیحہ محمد بن مسلم مقید خواهد شد. این درحالی است که شیخ بحرانی روایت مزبور را از نصوصی دانست که دلالت صریح بر استمرار ولایت ولی در نکاح باکره رشیده و نفی شراکت و نفی استقلال دختر دارد (بحرانی، بی تا، ۲۱۳/۲۳). باتوجه به این توضیحات، مبانی ارائه شده از سوی قائلین به قول تشریک ازدواج اجباری مردود است.

۷. نتیجه‌گیری

نظریه تشریک به دلیل تأیید آن از سوی آیات و روایات، نظریه قابل قبولی است. مقتضای احتیاط آن است که در مقام عمل، اخذ اذن از ولی و توجه به رضایت دختر مورد توجه قرار گیرد. فقهای معاصر نیز این نظر را پذیرفته‌اند و بر این باور هستند که ازدواج دختر رشیده منوط به اذن ولی خواهد بود و اکراه بر ازدواج رد می‌شود.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۷۳). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. قم: انتشارات امیرالمؤمنین علیه السلام.
- ۱. ابن ادریس، محمدحلی (بی تا). السرائر. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ۲. ابن حمزه طوسی، ابوجعفر (۱۴۰۸). الوسیله الی نیل الفضیله. قم: مکتبه السید المرعشی النجفی.
- ۳. ابن رشد الحمید، احمد بن محمد (۱۴۱۵). بدایه المجتهد و نهایه المقصد. بی جا: دارالفکر.
- ۴. ابن قدامه، عبدالله (بی تا). المعنی. بیروت: دارالکتب العربی.
- ۵. بحرانی، یوسف (بی تا). حدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ۶. بیهقی، احمد بن الحسین بن علی (بی تا). سنن الکبری. بیروت: دارالفکر.
- ۷. جزیری، عبدالرحمن (۱۴۰۶). الفقه علی المذاهب الاربعه. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- ۸. حرعاملی، محمد بن حسن (بی تا) وسائل الشیعه. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- ۹. حکیم، سیدمحسن (۱۴۰۴). مستمسک العروه الوثقی. قم: دارالتفسیر.
- ۱۰. حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (بی تا). تذکره الفقها. بی جا: مکتبه الرضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- ۱۱. خوبی، ابوالقاسم (بی تا). منهج الصالحین. قم: مدینه العلم.
- ۱۲. دهخدا، علی اکبر (بی تا). لغت نامه. بی جا: انتشارات تهران.

۱۳. سجستانی، سلیمان بن اشعث (۱۴۱۵). سنی ای داوود. بیروت: دارالفکر.
۱۴. سید سابق (بی تا). فقه آسته. بیروت: دارالکتاب العربی.
۱۵. سید مرتضی، علی بن الحسین موسوی بغدادی (۱۳۹۱). الانتصار. قم: منشورات الشریف الرضی.
۱۶. سید مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۷). مسائل الناصریات. تهران: رابطه الثقافه و العلاقات الاسلامیه.
۱۷. شهیدثانی، زین الدین (۱۴۱۶). مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام. بی جا: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
۱۸. شهیدثانی، زین الدین الجمعی العاملی (بی تا). الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیة (شرح لمعه). قم: منشورات جامعه النجف.
۱۹. صفایی، سیدحسین (۱۴۰۳). حقوق مدنی. بی جا: انتشارات میزان.
۲۰. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴). استبصار. تهران: دارالکتب الاسلامی.
۲۱. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵). تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۲. عمید، حسن عمید (۱۳۷۱). فرهنگ عمید. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۳. فاضل هندی، بهاء الدین محمد بن الحسن بن محمد اصفهانی (۱۴۰۵). کشف اللثام. قم: مکتبه السید المرعشی النجفی.
۲۴. فخرالمحققین، علی محمد بن حسن (۱۳۸۹). ایضاح الفوائد فی شرح اشکالات القواعد. بی جا: المطبعة العلمیه.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۵۰). الکافی. تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
۲۶. محقق حلّی (۱۴۰۳). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. تهران: انتشارات استقلال.
۲۷. محقق حلّی، ابوالقاسم نجم الدین (۱۴۱۶). المختصر النافع. قم: مرکز الطباعة والنشر فی مؤسسه البعثة.
۲۸. مفید ابوعبدالله محمد بن نعمان (بی تا). احکام النساء. قم: مطبعة مهر.
۲۹. مفید، ابوعبدالله (۱۴۱۷). المقنعه. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۳۰. موسوی خمینی، روح الله (۱۳۹۰). تحریر الوسیله. قم: دارالکتب العلمیه.
۳۱. نجفی، محمدحسن (۱۳۷۴). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. تهران: مکتبه الاسلامیه.
۳۲. نراقی، احمد بن محمد بن مهدی (۱۴۱۹). مستند الشیعه فی احکام الشریعه. مشهد: مؤسسه آل البیت الاحیاء التراث.

بررسی فقهی تعیین جنسیت فرزند در فقه امامیه

فاطمه برهانی^۱، مریم برقی^۲

چکیده

تعیین جنسیت فرزند که باهدف پیشگیری از بیماری‌های وابسته به جنس و علاقه والدین به فرزندى خاص صورت می‌گیرد به والدین شانس شروع بارداری با علم به سالم بودن جنین و عاری بودن از هرگونه اختلال ژنتیکی و ناهنجاری را می‌دهد. هدف از پژوهش حاضر که در محدوده فقه و به‌روش توصیفی-تحلیلی بااستفاده از منابع معتبر کتابخانه‌ای گردآوری شده است بررسی فقهی تعیین جنسیت فرزند از نظر فقه‌های امامیه است. نتایج نشان داد که فقه‌های امامیه بااستناد به قواعد فقهی مانند قاعده لاضرر، لاجرح و اصاله البرائة به جواز تعیین جنسیت فرزند، البته در مواردی که منجر به فساد و خطری برای جامعه و فرد نشود، حکم داده‌اند.

واژگان کلیدی: تعیین جنسیت، جنین، فرزند، فقه امامیه، تشخیص ژنتیکی
پیش از لانه‌گزینی.

۱. مقدمه

فرآیند پیشرفت علم و فناوری در طول تاریخ نشان داده که بشر همواره تلاش می‌کند با بهره‌گیری از خرد و اختیار خدادادی آینده خود را بسازد. یکی از دستاوردهای چشمگیر در این مسیر، امکان تعیین جنسیت جنین باروش تشخیص ژنتیکی پیش از لانه‌گزینی (PGD) است که گزینه‌های پیش روی انسان را در زمینه برنامه‌ریزی خانواده گسترش داده است. این پیشرفت علمی در کنار

۱. دانش‌پژوه دکتری فقه خانواده، از کشور افغانستان، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

Email: Borfat65@gmail.com

۲. استادیار گروه فقه خانواده، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: m.borqhei@yahoo.com

مزایای متعدد، پرسش‌های اخلاقی و دینی مهمی را نیز به همراه داشته است. برخی معتقدند این فناوری می‌تواند در خدمت اهداف پیشگیرانه پزشکی قرار گیرد درحالی‌که منتقدان نگران پیامدهای اجتماعی و ارزشی آن هستند. درهرحال، این فناوری نمونه‌ای از توانمندی فزاینده بشر در مدیریت فرآیندهای زیستی است که نیازمند بررسی همه‌جانبه از دیدگاه‌های علمی، اخلاقی و شرعی است. تعیین جنسیت فرزند از مسائلی است که در فقه امامیه، یکی از مسائل حساس و مهم بررسی شده است. اهمیت این موضوع از آنجاست که تعیین جنسیت فرزند تأثیر بسزایی بر مسائلی مانند میراث، وراثت و حقوق بشری دارد.

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و بااستناد به منابع معتبر فقهی درپی تبیین و تحلیل جامع دیدگاه فقه امامیه درباره مشروعیت تعیین جنسیت فرزند با روش‌های نوین ژنتیکی است. هدف اصلی، واکاوی ادله فقهی موافقان و مخالفان این فناوری، بررسی پیامدهای شرعی و حقوقی آن و ارائه راهکارهای فقهی برای مواجهه با چالش‌های ناشی از این تکنولوژی است. تعیین جنسیت فرزند اگرچه ممکن است از نظر پزشکی، قانونی، اخلاقی و شرعی تأیید شود، اما این رویکرد با چالش‌هایی مانند دخالت در نظام آفرینش الهی، تعارض با اراده خداوندی، تقویت تبعیض‌های جنسیتی و برهم خوردن تعادل جمعیتی روبه‌رو خواهد بود. بنابراین، ضروری است که از نظر فقه بررسی شود. هدف اصلی تحقیق حاضر تبیین نظر فقهای امامیه در مورد تعیین جنسیت فرزند است.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. تعیین جنسیت

تعیین در لغت به معنی معین‌سازی، گزینش، منصوب کردن و برگماشتن است. (جوهری، ۱۴۱۰، ۲۱۷/۶) واژه جنس به معنای آنچه شامل انواع متعدد از یک نوع باشد، آمده است مانند حیوان که شامل انسان و سایر جانداران می‌شود. جنسیت به معنای حالت یا ماهیت جنس، خاصیت جنسی، تجانس، هم‌گرایی و دارا بودن تمایلات جنسی است (عمید، ۱۳۹۰، ۱/۱۰۵). تعیین

جنسیت به معنای شیوه‌ای است که برای کنترل و گزینش جنسیت ژنتیکی جنین استفاده می‌شود. در این فرآیند، تخمک‌ها را از رحم مادر خارج کرده و با اسپرم همسر بارور می‌کنند. سپس از هریک از جنین‌ها نمونه‌ای گرفته شده و برای ارزیابی ژنتیکی فرستاده می‌شود تا سلامت و جنسیت آن بررسی شود. در نهایت، جنین انتخاب شده، سالم (پسر یا دختر) به داخل رحم مادر منتقل شده و جنسیت نوزاد تضمین می‌شود (استرنج، ۲۰۱۰).

۳. روش‌های انتخاب جنسیت فرزند

برای تعیین جنسیت روش‌های متفاوتی وجود دارد که به دو دسته تقسیم‌بندی می‌شوند: دسته اول، شیوه‌های طبیعی و سنتی هستند که با تغییر موقعیت محیطی بدن مادر، احتمال مذکر یا مؤنث شدن جنین را افزایش می‌دهند. دسته دوم، شیوه‌های آزمایشگاهی هستند که توسط پزشکان در مراکز درمان ناباروری و ژنتیک انجام می‌شود. مزیت روش‌های دسته دوم این است که درصد ضریب اطمینان این روش‌ها نزدیک به ۱۰۰٪ است، اما با روش‌های دسته اول، شانس داشتن جنین با جنسیت دلخواه در بهترین حالت، چیزی حدود ۸۰٪ است. استفاده از روش تشخیص ژنتیکی قبل از انتقال جنین به رحم (PGD) بهترین روش مناسب برای این منظور است. در این روش ابتدا تخمدان زن با برخی داروها تحریک می‌شود تا چند تخمک آزاد و سپس لقاح آزمایشگاهی انجام شود، سپس یک سلول از توده سلولی (هشت سلولی) که آماده انتقال به رحم مادر است را جدا می‌کنند. با گذاشتن این سلول زیر میکروسکوپ، دختر یا پسر بودن جنین مشخص می‌شود، پس از آن می‌توان با جدا کردن سلول موردنظر، جنین دختر یا پسر را به رحم مادر انتقال داد. (هارپر، و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۳)

۴. اهداف تعیین جنسیت فرزند

۴-۱. پیشگیری از بیماری‌های وابسته به جنس (X) (دلیل پزشکی)

جلوگیری از بیماری‌های ژنتیکی وابسته به x یکی از مهمترین اهداف انتخاب جنسیت جنین به روش PGD و اولین کاربرد PGD تشخیص جنسیت جنین برای زوج‌های ناقل اختلال‌های

ژنتیکی وابسته به x است. (هارپر، و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۲۵۸؛ رابرتسون، ۲۰۰۳؛ فرگیولی، ۲۰۰۷، ص ۲۰۱) به دلیل نادر بودن بیماری‌های وابسته به کروموزوم y بیماری‌های وابسته به کروموزوم x را مترادف با بیماری‌های وابسته به جنس به کار می‌برند (شمس لاهیجانی، ۱۳۸۴، ص ۲۰۷). بیماری‌های نهفته وابسته به x مسئول ۷ یا ۶٪ نقص‌های تک‌ژنی هستند و وضعیت‌هایی مانند دیستوفی عضلانی دوشن، هموفیلی، سندرم‌های گوناگون و انواع خاصی از عقب‌ماندگی ذهنی را شامل می‌شوند. مادری که ناقل جهشی بر روی یکی از کروموزوم‌های x است ژن معیوب را به نصف فرزندانش منتقل می‌کند. دخترانی که جهش را به ارث می‌برند مانند مادرانشان فقط ناقل هستند، اما فرزندان پسر که جهش را به ارث می‌برند مبتلا خواهند شد (صاحب کشف و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۱۲۸).

بیش از سیصد بیماری وابسته به x وجود دارد که برای برخی از این بیماری‌ها روش‌های تشخیصی خاصی به صورت پیش از تولد یا بعد از تولد وجود دارد، اما موقعیت و جهش بسیاری از بیماری‌های وابسته به x ناشناخته است و انجام دادن هیچ‌گونه آزمایشی برای آنها امکان‌پذیر نیست. در این موارد آنچه ارائه می‌شد تعیین جنسیت جنین با انتخاب ختم حاملگی‌های جنس مذکر بود با علم به اینکه فقط ۵۰٪ جنین‌های مذکر مبتلا هستند (اگزکو، ۲۰۰۰، ص ۲۱)، اما با تعیین جنسیت به وسیله تشخیص ژنتیکی پیش از لانه‌گزینی، برای این‌گونه بیماری‌های وابسته به جنس می‌توان از چنین پیامدهایی جلوگیری کرد (هارپر و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۲۵۶).

۴-۲. تعیین جنسیت به دلیل علاقه والدین به جنسی خاص یا ایجاد توازن جنسیتی در خانواده (دلیل غیر پزشکی)

درخواست PGD برای انتخاب جنسیت به دلایل غیر پزشکی توسط دو گروه صورت می‌گیرد: نخست، افرادی که مایل به انتخاب جنسیت فرزند اول خود هستند که بیشتر این افراد با توجه به آداب و رسوم فرهنگی ترجیح می‌دهند که فرزند اولشان پسر باشد. دوم، افرادی که در حال حاضر

فرزندی از يك جنس دارند و مایل به داشتن فرزندی با جنس مخالف با فرزند قبلی خود هستند.
(رابرتسون، ۲۰۰۳، ص ۴۶۸)

۵. دیدگاه فقهای امامیه در تعیین جنسیت فرزند

انتخاب جنسیت فرزند پیش از تولد، یکی از مسائلی است که این روزها ذهن بسیاری از خانواده‌ها را به خود مشغول کرده است. فقهای امامیه دیدگاه‌های متفاوتی در این باره دارند. برخی فقها بالاستناد به آیه ۴۹ سوره شوری و آیه ۶ سوره آل عمران معتقدند که تعیین جنسیت فرزند نوعی دخالت در اراده الهی است. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸، ۲/۲۴۵) این گروه نگران پیامدهای اجتماعی چنین اقدامی از جمله ایجاد تبعیض جنسیتی و به هم خوردن تعادل جمعیتی هستند (صدر، ۱۴۲۰، ۳/۳۵۶). برخی دیگر از فقها باتکیه بر اصل اباحه و باتوجه به پیشرفت‌های علمی، این عمل را در چارچوب شرعی مجاز می‌دانند به‌ویژه زمانی که با اهدافی مانند پیشگیری از بیماری‌های ژنتیکی یا تنظیم خانواده همراه باشد (مؤمن قمی، ۱۴۲۹، ۱/۱۸۹). این دیدگاه در استفتائات برخی مراجع تقلید نیز تأیید شده است (سیستانی، ۱۴۳۵، ۳/۱۲۳۴).

گروه سومی از فقها رویکردی تلفیقی اتخاذ کرده‌اند. آنها با پذیرش امکان شرعی این عمل، آن را منوط به وجود مصالح مهم و موجه می‌دانند و صرف ترجیح شخصی را برای جواز آن کافی نمی‌دانند. (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ص ۳۲۱) این دیدگاه بر ضرورت توجه به مصالح عالیه خانواده و جامعه تأکید دارد (هادوی تهرانی، بی‌تا، ص ۱۵۶). در بررسی مسئله انتخاب جنسیت فرزند از دیدگاه فقه امامیه طیفی از نظرات مطرح است که هرکدام استدلال‌های قابل تأملی دارند. به نظر می‌رسد این اختلاف نظرها ناشی از تفاوت در برداشت‌ها از متون دینی و توجه به پیامدهای اجتماعی این مسئله است. فقهای مخالف با این مسئله معتقد هستند که تعیین جنسیت نوعی دخل و تصرف در قضا و قدر الهی است. به اعتقاد آنها آیات قرآن به وضوح بیان می‌کند که خداوند به هرکس که بخواهد دختر یا پسر عطا می‌کند. این گروه همچنین نگران عواقب اجتماعی چنین اقدامی هستند؛ زیرا ممکن است به تدریج باعث ایجاد عدم تعادل در ساختار جمعیتی جامعه شود.

فقه‌های موافق معتقدند که پیشرفت‌های علمی امروزی، امکانات جدیدی را در اختیار بشر قرار داده که می‌توان در چارچوب شرع از آنها استفاده کرد به‌ویژه وقتی پای مسائل مهمی مانند پیشگیری از بیماری‌های ژنتیکی یا حفظ سلامت مادر درمیان باشد. این گروه معتقدند که اصل اولیه در اسلام، حریت و جواز است مگر آنکه دلیل محکمی بر حرمت وجود داشته باشد. دیدگاه سوم که می‌توان آن را رویکردی معتدل دانست بر ضرورت سنجش مصالح و مفسدات در هر مورد تأکید دارد. از این منظر، نمی‌توان به‌طور مطلق این اقدام را رد یا تأیید کرد، بلکه باید شرایط هر خانواده و انگیزه‌های آنها را به‌دقت بررسی کرد. این نگاه هوشمندانه سعی دارد بین مواهب علمی جدید و ارزش‌های دینی تعادل برقرار کند.

۵-۱. دیدگاه موافقان تعیین جنسیت جنین

بیشتر فقه‌های امامیه، تعیین جنسیت جنین را جایز می‌دانند. (خامنه‌ای، استفتائات در سایت معظم‌له؛ هاشمی شاهرودی، پایگاه اینترنتی معظم‌له)

۵-۱. ادله فقه‌های قائل به جواز تعیین جنسیت

اول (جواز معالجه و پیشگیری از بیماری: بررسی منابع دینی به‌وضوح گویای آن است که یکی از اهداف بنیادین و حکمت‌های اساسی تشریع احکام اسلامی، پیشگیری پزشکی با محوریت جلوگیری از بیماری‌ها و تضمین سلامتی بشر است. براین اساس، در شریعت اسلام هرآنچه برای سلامت جسم یا روان تهدیدکننده و مضر باشد حرام یا مکروه شمرده شده و آنچه برای تندرستی انسان ضروری و سودمند است واجب یا مستحب تلقی می‌شود. همچنین اموری که فاقد اثر مثبت یا منفی بر سلامت هستند، امور مباح شناخته می‌شوند. این تحلیل نشان می‌دهد که پزشکی پیشگیرانه در بطن احکام پنج‌گانه اسلامی (واجب، مستحب، مباح، مکروه، حرام) جای گرفته و اجرای صحیح و تمام‌وجه دستورات الهی در سبک زندگی، ضامن سلامت جسمی و روحی انسان خواهد بود.

جواز درمان بیماری‌ها امری است که برخی از آیات قرآن و روایات ائمه علیهم‌السلام به آن اشاره دارند. خداوند در قرآن می‌فرماید: «و اوحی ربک الی النحل ان اتخذی من الجبال بیوتا و من الشجر و مما

یعرشون ثم کلی من کل الثمرات فاسلکی سبل ربک ذللا یخرج من بطونها شراب مختلف الوانه فیه شفاء للناس» (نحل: ۶۹ و ۶۸). براساس این آیه، چنانچه مداوای امراض کاری ناپسند بود به طور قطع، پروردگار خواص شفابخش و پزشکی را در انواع گیاهان و پدیده‌های طبیعت نمی‌آفرید. رسول خدا ﷺ فرمود: «بیماری را درمان کنید؛ زیرا خداوند متعال بیماری و دردی را نازل نکرده، مگر آنکه دوايي برای آن قرار داده باشد» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۲۲۴/۲۵). در اینجا باید روشن شود که آیا امر به درمان از جانب رسول خدا ﷺ برای وجوب است یا ارشاد. برخی به دلیل دفع ضرر از نفس قائل به وجوب مداوا شده‌اند (محسنی، ۱۴۲۴، ۹/۱). باید گفت منافاتی بین وجوب و امر ارشادی وجود ندارد؛ زیرا امر ارشادی، صوری و ظاهری است که بهره‌ای از طلب واقعی ندارد و صرف تشویق و راهنمایی مکلف به امتثال او امر اولی و احراز مصلحت‌های آن است (فیض، ۱۳۸۷، ص ۱۹۰). بنابراین، خود اوامر ارشادی از سوی شارع مقدس دربردارنده الزام به چیزی نیستند، بلکه در الزام داشتن یا الزام نداشتن، تابع آن موردی هستند که خبر از وجود مصلحت در آن داده شده است، پس اگر مصلحت در آن به قدری باشد که دستیابی به آن ضروری و لازم باشد امتثال از امر ارشادی نیز لازم و واجب خواهد بود مانند دستورات پزشک به مریض مبتنی بر نوشیدن دارویی که جنبه سلامت بدن و نجات او از مرگ ضروری است یا مانند امر به اطاعت در آیه شریفه «أطیعوا الله و أطیعوا الرسول» (شیخ انصاری، ۱۴۱۹، ۱۵۱/۲؛ نایینی، ۱۴۱۷، ۱۲۰/۳). از این رو، تعیین جنسیت برای جلوگیری از بیماری‌های وابسته به جنسیت، نوعی درمان و معالجه محسوب می‌شود که براساس روایات رسول خدا ﷺ مشروع و جایز تلقی می‌شود.

دوم، قاعده لاضرر: این قاعده از قواعدی است که در تمام ابواب فقه جاری می‌شود و شکی نیست که نفی ضرر و ضرار از اموری است که علاوه بر آنکه مواردی از آیات قرآن و بسیاری از روایات بر آن دلالت دارند عقل نیز به طور مستقل به آن حکم می‌کند. (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ۲۸/۱) ضرر در این قاعده بر معنای عرفی آن حمل می‌شود که شامل ضرر معنوی مانند آسیب‌های روحی یا لطمه وارد کردن به موقعیت اجتماعی و ضرر مادی مثل آسیب رساندن به جان و مال افراد می‌شود (جمالی، ۱۳۵۰، ص ۶۶). براساس این استدلال، قاعده لاضرر مجوز تعیین جنسیت برای جلوگیری

از اختلافات وابسته به جنسیت را باتوجه به قطعیت و یقین وجود ضرر در این‌گونه موارد صادر می‌کند.

سوم) قاعده نفی عسر و حرج: در قرآن و روایات به این قاعده اشاره شده است. خداوند متعال می‌فرماید: «ما جعل علیکم فی الدین من حرج» (حج: ۷۸) که ناظر به تمام قانون‌های اسلام است و به برخی احکام ویژه اختصاص ندارد و هرگاه در اثر عمل به احکام، مکلف در عسر و حرج قرار گیرد این احکام و الزامات از عهده او برداشته می‌شود (محقق داماد، ۱۳۸۴، ص ۸۹). با بررسی روایات مختلف در این باره مانند روایت عبدالاعلی مولى آل سام که به امام صادق علیه السلام عرض می‌کند: «زمین خورده‌ام و ناخنم جدا شده و انگشت خود را با پارچه بسته‌ام. حال چگونه باید وضو بگیرم. حضرت فرمود: حکم این قضیه و مانند آن از کتاب خدا روشن می‌شود؛ زیرا خداوند فرموده است که در دین بر شما حرجی قرار داده نشده است، پس بر آن مسح کن» (کلینی، ۱۴۲۹، ۱۰۵/۵؛ طوسی، ۱۴۰۷، ۳۶۳/۱؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ۴۶۴/۱). براساس روایاتی که حکم وجوب روزه از پیران و بیماران را نفی کرده است (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ۱۳۳/۲) روشن می‌شود که منظور از نفی حرج، حرج شخصی است؛ یعنی هر فردی از مکلفان ببیند تکلیفی برای او حرجی شده است، لازم نیست به آن عمل کند و منظور، حرج نوعی نیست که مکلف فقط در صورتی تکلیف را از خود ساقط بداند که بر نوع مردم حرجی باشد (میرمحمدی، بی‌تا، ص ۱۴).

براساس این قاعده، تعیین جنسیت برای داشتن فرزندی سالم و عاری از بیماری‌های ژنتیکی جایز است؛ زیرا در غیراین صورت پدر و مادر گزینه‌هایی مانند اقدام به سقط جنین، تقبل هزینه‌های سنگین درمان و نگهداری کودکان متولدشده با بیماری‌های ژنتیکی و تقبل آسیب‌های روحی و روانی ناشی از آن و عقیمی را پیش‌رو خواهند داشت (نوری‌زاده، و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۱۰).

چهارم) اصالة البرائة: در تبیین این قاعده باید اشاره کرد که کارکرد محوری برائت، مشخص کردن تکلیف عملی برای افراد مکلف در شرایط وجود شبهه درباره حکم واقعی است، آن هم پس از تحقیق در مورد ادله و ناامیدی از دستیابی به آنها. این اصل به دونوع شرعی و عقلی تفکیک می‌شود. همه اصولیون در اینکه در شبهات حکمیه بااستناد به آیات قرآن و روایاتی مانند حدیث

رفع، اصل برائت شرعی جاری می‌شود، تردید ندارند، اما در جاری شدن برائت عقلی در شبهات حکمیه بین مشهور اصولیون و شهید صدر اختلاف نظر وجود دارد. (نایینی، ۱۴۱۷، ۱۲۰/۳) شهید صدر قائل به احتیاط عقلی مبتنی بر حق الطاعه در موارد احتمال وجود تکلیف است که ایراداتی بر این نظریه وارد شده است مانند بدیهی نبودن حکم عقل به حق الطاعه؛ زیرا شهید صدر رحمته الله علیه معتقد است که حق الطاعه از بدیهیات عقل عملی است. این نظریه به نوعی تراحم و تنافی در مقتضیات عقل عملی منجر می‌شود. از نظر لوازم خارجی از جمله لزوم احتیاط در هر موردی که احتمال وجود غرض الزامی برای مولا باشد این نظریه التزام پذیر نیست (لاریجانی، ۱۳۸۱، ص ۱۵). در اصل پسندیده بودن احتیاط، از نظر عقل، عقلا و شرع اختلافی نیست و نزاع بر سر مصداق و تشخیص مورد است و اگر احتیاط ورزی در این موارد و مصداق‌ها به عسر و حرج، اختلال نظام، عقب ماندگی علم و صنعت و دانش و وهن مذهب منجر شود، جایز نیست و ناپسند شمرده می‌شود. (حسینی، ۱۳۸۱، ص ۳۳)

۵-۲. دیدگاه مخالفان تعیین جنسیت جنین

در برخی از استفتائات آمده است: «تصرف در جنینی که خلقت آن تکوین یافته و جنسیت آن محرز شده است خالی از اشکال و منع شرعی نیست». (آیت الله مبشر کاشانی، پایگاه اینترنتی معظم له)

۵-۲-۱. دلایل قائلین به منع در تعیین جنسیت فرزند

اول، دخالت در مشیت الهی: خداوند در قرآن می‌فرماید: «یهب لمن یشاء إناثا ویهب لمن یشاء الذکور» (شوری: ۴۹). در تفسیر این آیه آورده‌اند: «هرگونه نعمت و رحمت از ناحیه خداست و هیچ‌کس از خود چیزی ندارد. مالکیت آسمان‌ها و زمین برای اوست. هرچه بخواهد می‌آفریند و در همه چیز مشیت مطلق خداوند حاکم است و نمونه روشن مشیت الهی این است که به هرکس اراده کند دختر می‌بخشد و به هرکس بخواهد پسر». (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ۵۰۸/۲۰) برخی بر مبنای این سخن خداوند برداشت کرده‌اند که تعیین جنسیت با اراده و مشیت مطلق خداوند یا با توحید افعالی پروردگار سازگاری ندارد؛ زیرا این عمل، نوعی دخالت در افعال و مشیت الهی است»

(محسنی، ۱۴۲۴، ۱۰۷/۱). خداوند، انسان را مختار آفریده که در چارچوب قوانین الهی می‌تواند در جریان امور عالم دخالت کند و جهان را با اذن الهی تغییر دهد و مسخر خود کند (دژکام و عباس‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۵۵). براساس آیه ۳۰ سوره بقره انسان در قرآن، خلیفه خداوند در روی زمین معرفی شده است. خلیفه بودن انسان به این است که توانایی انجام دادن کارهای مستخلف عنه را داشته باشد (دژکام و عباس‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۵۶).

دوم، تغییر خلقت خداوند: برخی با استناد به آیه: «قال لأتخذن من عبادك نصيبا مفروضا ولأضلنهم ولأمنينهم ولأمرنهم فليبتكن آذان الأنعام ولأمرنهم فليغيرن خلق الله و من یخذ الشیطان ولیا من دون الله فقد خسر خسرانا مبینا» (نساء: ۱۱۹) معتقدند که تعیین جنسیت جنین نوعی تغییر خلقت الهی و از مصادیق ضلالت و گمراهی است. شیطان رانده شده تهدید کرده است که گروهی از بندگان خدا را مسخر اعمال شیطانیش مانند شکافتن گوش چهارپایان و تغییر خلقت خداوند می‌کند. این کارها بی‌شک اموری مغبوض خداوند هستند که خداوند آنها را از موارد خسران مبین شمرده است (تسخیری، بی‌تا، ۶۸/۵۲). در مسالك الافهام آمده است: «در مورد تغییر خلق، دو وجه وجود دارد: یکی اینکه منظور تغییر دین خداست؛ یعنی خداوند از روزی که انسان را از پشت آدم خارج کرد آنها را بر فطرت اسلام خلق کرده بود، پس کسی که کافر شود و غیر خدا مانند ماه و خورشید را بیرستد دین فطری الهی که مردم بر آن خلق شده‌اند را تغییر داده است؛ دوم اینکه منظور، تغییرات مربوط به ظاهر خلقت است شامل کارهایی مانند اخته کردن غلامان خواهد بود که به طور کلی حرام است» (کاظمی، بی‌تا، ۴۰۲/۲).

مفسران باتوجه به تفسیر امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام از این آیه و با استشهاد به این کلام الهی که می‌فرماید: «فاقم وجهک للدين حنیفا فطرت الله التي فطر الناس علیها لا تبدیل لخلق الله ذلک الدین القیم» (مائده: ۳) قائل هستند که مراد از تغییر خلقت خداوند، خروج از حکم فطرت و ترک دین حنیف است (طوسی، ۱۴۰۹، ۳۳۴/۳؛ طبرسی، ۱۴۲۶، ۲۸۲/۳؛ علامه طباطبایی، ۱۳۹۲، ۸۴/۱۳). بنابراین، نمی‌توان برای رد هرگونه تغییر به این آیه استناد کرد؛ زیرا

مراد، قسم خاصی از تغییر است که با وسوسه شیطان و به منظور تغییر در دین الهی صورت می‌گیرد (مؤمن قمی، ۱۴۱۵، ص ۱۶۲).

سوم) رواج تبعیض جنسیتی در جامعه: مخالفان تعیین جنسیت آن را مقدمه ایجاد نوعی تبعیض جنسیتی در جامعه، به هم ریختن تناسب جمعیتی و مختل کردن روند عادی تولیدمثل می‌دانند. براساس این رویکرد، اگر این تکنولوژی در اختیار همگان قرار گیرد تناسب دو جنس عالم طبیعت به هم می‌خورد. (خلف، ۲۰۱۰، ص ۱۳۷) نظام طبیعت به گونه‌ای است که نتیجه آن برقراری تعادل و تناسب میان زن و مرد است، اما تعیین جنسیت سبب به هم خوردن این تناسب و ایجاد نتایج نامطلوب می‌شود؛ زیرا بسیاری از خانواده‌ها خواستار نوزاد پسر هستند که اگر بتوانند به این خواسته خود برسند توازن جمعیتی در آینده مختل می‌شود. به دلیل سنگین بودن هزینه‌های PGD به نظر نمی‌رسد که این روش برای انتخاب جنسیت فرزندان در مقیاس گسترده استفاده شود (رابرتسون، ۲۰۰۳، ص ۲۱۵).

۶. حکم اولی و حکم ثانوی در تعیین جنسیت فرزند

براساس نظر فقهای امامیه، اصل اولی در تعیین جنسیت اباحه است. تکنولوژی گزینش جنسیت جنین، نتیجه سال‌ها تحقیقات و آزمایش‌های گسترده علمی دانشمندان علوم ژنتیکی است که توانسته‌اند در طی سال‌های اخیر به آن دست یابند. اصل این پدیده صرف نظر از پیامدهای مثبت و منفی آن حرام است و منهی عنه و مبعوض شارع مقدس یا جایز است و مباح؛ یعنی دوران امر بین حرام و غیرواجب است. صدور هر یک از این دو حکم به‌ویژه حرمت آن محتاج به اقامه بینه و ارائه ادله است. در مورد اباحه چندان نیازی به طرح ادله نیست؛ زیرا اگر حرام بودن آن ثابت نشود براساس موازین اصولی، حلال بودن آن ثابت می‌شود. (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹، ص ۳۳۸)

براساس اصل حلیت و باتوجه به نبود دلیل معتبری که بتواند تعیین جنسیت جنین را از این اصل خارج کند، می‌توان به حلیت بهره‌گیری از این تکنیک به صورت مطلق حکم کرد. همچنین براساس آیاتی از قرآن مانند «سخر لکم ما فی السماوات و ما فی الارض جمیعاً» (جاثیه: ۱۳) و «خلق لکم ما فی الارض جمیعاً» (بقره: ۲۹) خدای سبحان آنچه را در آسمان و زمین است با رعایت

اصل مصلحت برای تحقق نظام احسن به گونه‌ای خلق کرده که انسان بتواند از آن بهره ببرد. لازمه بهره‌برداری از این تسخیر، امکان تصرف و لازمه تصرف، حریت و اباحه است. براساس نظر گروه دیگری از فقهای امامیه، حکم ثانویه تعیین جنسیت فرزند، جواز محدود است (مکارم شیرازی، پایگاه اینترنتی معظم‌له)؛ یعنی جواز انتخاب جنسیت فرزند را مقید به ضرورت و اضطرار شدید کرده است. این نگرش برپایه قواعد فقهی مانند لاضرر، نفی عسر و حرج، تزاحم و اهم و مهم، برای پیشگیری از انتقال ناهنجاری‌های ژنتیکی یا اختلالات کروموزومی به جنین که سبب ضرر به مادر یا تولد جنین‌های ناقص‌الخلقه می‌شود رأی به جواز می‌دهد. ضرورت و اضطرار نیز در این مسئله اقتضا می‌کند در مواردی که هیچ راهی برای ممانعت از بروز بیماری‌های ژنتیکی جز استفاده از این تکنیک وجود ندارد به جواز این تحقیقات حکم داد.

براساس این مبنا، زمانی که به سبب بیماری‌های صعب‌العلاج و لاعلاج، خطر رنج و درد برای مادر یا جنین وجود داشته باشد بهره‌گیری از این تکنیک توجیه‌پذیر است؛ زیرا خداوند هرگونه الزامی که سبب شود مکلفان از انجام آن به رنج و مشقت بیفتند را از دایره احکام خود برداشته است. با توجه به قواعد فقهی می‌توان انتخاب جنسیت را برای جلوگیری از بیماری به مادر یا انتقال ژن‌های معیوب به جنین جایز دانست. (جوانمرد فرخانی و جاور، ۱۴۰۰)

۷. نتیجه‌گیری

بررسی دیدگاه فقهای امامیه نشان می‌دهد که تعیین جنسیت فرزند از طریق روش‌های نوین ژنتیکی مانند PGD، در موارد پزشکی نظیر پیشگیری از بیماری‌های وابسته به جنس، با استناد به قواعدی مانند لاضرر، نفی عسر و حرج، و جواز درمان، مورد پذیرش اکثر فقهاست و هیچ مخالفتی با آن وجود ندارد. در موارد دلایل غیر پزشکی مانند علاقه والدین به جنس خاصی از فرزند، برخی از فقها با تمسک به قواعد فقهی لاضرر و لاجرح تعیین جنسیت را جایز دانستند. برخی نیز با تمسک به برخی دلایل مانند تغییر در خلقت خداوند و مخالفت با مشیت الهی مخالف با تعیین جنسیت هستند. هیچ‌یک از ادله مذکور برای اثبات حرمت تمام نیست. می‌توان در اثبات جواز و

حلیت آن به عنوان حکم اولی به اصل برائت تمسک کرد، البته اگر تعیین جنسیت، مفسد و خطرانی را مترتب شود مانند رواج تبعیض جنسیتی در جامعه یا جامعه، جمعیت ارباب داشته باشد؛ یعنی در آن نسبت جمعیت یک جنس افزایش و جنس دیگر کاهش داشته باشد، می توان آن را ممنوع کرد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۸). الهی قمشه ای، مهدی. قم: فاطمه الزهرا.
۱. آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۹). کفایه الاصول. قم: آل البيت.
۲. تسخیری، محمدعلی (بی تا). نگاهی به موضوع شبیه سازی انسان به کمک تکنولوژی جدید. نشریه فقه اهل بیت (ع)، شماره ۵۲، ۵۹-۷۰.
۳. جمالی، جمال الدین (۱۳۵۰). لاضرر و لاضرار فی الاسلام. نشریه کانون، (۱)، ۱۱، ۶۴-۶۷.
۴. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲). نظام خانواده در اسلام. قم: اسراء.
۵. جوانمرد فرخانی، ابراهیم، و جاور، حسین (۱۴۰۰). بررسی مشروعیت انتخاب جنسیت جنین در فقه امامیه و اهل سنت. نشریه فقه و اصول، (۵۳)، ۲۹-۴۹.
۶. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰). تاج اللغة و صحاح العربیه. بیروت: دار العلم للملایین.
۷. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۸. حسینی، سید احمد (۱۳۸۱). احتیاط های روا و ناروا، معیارها و ضوابط. نشریه فقه کاوشی نو در فقه اسلامی، (۱)، ۳۵، ۵-۵۵.
۹. خلف، طارق عبدالمنعم محمد (۲۰۱۰). احکام التدخل الطی فی النطف البشریه. اردن: دارالتفانس.
۱۰. درکام، لطف الله، و عباس زاده، محمد (۱۳۹۰). درمان ناباروری و تعیین جنسیت جنین در چالش با حکمت و عدالت خداوند. نشریه الهیات تطبیقی، (۶)، ۵۱-۶۰.
۱۱. سیستانی، سید علی (۱۴۳۵). استفتائات جدید. قم: مکتب آیت الله سیستانی.
۱۲. شمس لاهیجانی، مریم (۱۳۸۴). تعیین جنسیت و مکانیسم های آن در جانوران. تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۱۳. شیخ انصاری، مرتضی (۱۴۱۹). فرائد الاصول. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۱۴. صاحب کشف، حمید، و همکاران (۱۳۸۶). بررسی ناهنجاری کروموزوم های جنسی در تشخیص ژنتیکی قبل از لانه گزینی. نشریه زنان، مامایی و نازایی ایران، (۱۰)، ۲، ۱۲۷-۱۳۲.
۱۵. صدر، سید محمد (۱۴۲۰). جامع الاحکام الشرعیه. بیروت: دارالتعارف.
۱۶. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۱۷. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۲). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۸. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۲۶). مجمع البیان فی تفسیر القرآن و الفرقان. تهران: انتشارات دارالاسوه للطباعه و النشر.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۲۰. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). التبیان فی تفسیر القرآن. بی‌جا: مکتب الاعلام الاسلامی.
۲۱. عمید، حسن (۱۳۹۰). فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر.
۲۲. فیض، علیرضا (۱۳۸۷). مبادی فقه و اصول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۳. کاظمی، جواد (۱۳۶۵). مسالك الافهام الى آیات الاحکام. تهران: فاطمه الزهرا.
۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه
۲۵. لاریجانی، صادق (۱۳۸۱). نظریه حق الطاعه. نشریه پژوهش‌های اصولی، ۵(۱)، ۱۱-۲۶.
۲۶. مبشر کاشانی، سید محمد حسن (بی‌تا). استفتاء در مورد تعیین جنسیت جنین. پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله مبشر کاشانی <https://www.mobasherkashani.ir>
۲۷. محسنی، محمدآصف (۱۴۲۴). الفقه و مسائل طبیه. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
۲۸. محقق داماد، مصطفی (۱۳۸۴). قواعد فقه (بخش مدنی ۲). تهران: انتشارات سمت.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر، و همکاران (۱۳۸۷). تفسیر نمونه. تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
۳۰. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱). القواعد الفقهیه (لمکارم). قم: مدرسه امام امیرالمؤمنین (ع).
۳۱. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۸). المسائل المستحدثه. قم: مدرسه امام علی بن ابی‌طالب.
۳۲. مؤمن قمی، محمد (۱۴۱۵). کلمات سدیدة فی مسائل جدیدة. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۳۳. مؤمن قمی، محمد (۱۴۲۹). فقه پزشکی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۴. میرمحمدی، ابوالفضل (بی‌تا). قاعده لاجرح، مقالات و بررسی‌ها. نشریه گروه تحقیقاتی دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۴۴(۵) و ۴۳-۱۷.
۳۵. نائینی، محمدحسین (۱۴۱۷). فوائد الاصول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۶. نوری‌زاده، رقیه، و همکاران (۱۳۸۹). چالش‌های اخلاقی تعیین جنسیت به دلایل غیرپزشکی به روش تشخیص ژنتیکی پیش از کاشت جنین. نشریه اخلاق پزشکی، سال چهارم، شماره دوازدهم، ۱۰۷-۱۳۲.
۳۷. هادوی تهرانی، مهدی (بی‌تا). احکام پزشکی. تهران: خانه خرد.
۳۸. هارپر، جویس، و همکاران (۱۳۸۴). تشخیص ژنتیکی رویان پیش از لانه‌گزینی. مترجم: مزدرانی، حسین. ستهران: دانشگاه تربیت مدرس.

39. Egozcue, J., Santalo', J., Gime'nez, C., Pe'rez, N., & Vidal, F. (2000). Preimplantation genetic diagnosis. Molecular and Cellular Endocrinology, 77.
40. Fragouli, E. (2007). Preimplantation genetic diagnosis: present and future. J Assist Reprod Genet, 24.
41. Robertson, J. A. (2003). Extending preimplantation genetic diagnosis: medical and non-medical uses. J Med Ethics, 29.

شاخص‌ها و راهکارهای مؤثر در بهبود درآمد خانواده

عالیه^۱، مرضیه سادات سجادی^۲

چکیده

درآمد خانوار یکی از عوامل کلیدی در تعیین سطح رفاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جوامع است. کاهش یا عدم ثبات درآمد خانوارها به دلیل عواملی مانند بی‌کاری، تورم، مدیریت ناکارآمد مالی و عدم دسترسی به فرصت‌های برابر اقتصادی، موجب کاهش کیفیت زندگی، گسترش فقر و افزایش نابرابری می‌شود. مقاله حاضر به روش توصیفی و باهدف بررسی راهکارهای مؤثر در بهبود درآمد در خانواده، شاخص‌های مختلف این مسئله را تحلیل می‌کند. استفاده از آموزش مهارت‌های فنی و حرفه‌ای، بهره‌گیری از فناوری‌های جدید دیجیتال، ابتکار و نوآوری، ترویج فرهنگ کار و تلاش، مدیریت مالی و برنامه‌ریزی اقتصادی، و اجرای سیاست‌های حمایتی دولت در قالب شاخص‌ها و راه‌حل‌های کلیدی ارائه شده‌اند. تنوع‌بخشی به منابع درآمدی، ایجاد مشاغل خانگی و تشویق به کارآفرینی در کوتاه‌مدت و بلندمدت اثرات قابل‌توجهی بر افزایش درآمد اعضای خانواده دارند. همچنین، نقش دولت در حمایت از خانواده‌های کم‌درآمد و ایجاد زیرساخت‌های لازم برای توسعه اقتصادی بسیار مهم است. خانواده‌ها با تمرکز بر آموزش و فرهنگ‌سازی می‌توانند علاوه بر افزایش درآمد، توانایی مدیریت هزینه‌ها و سرمایه‌گذاری را نیز بهبود بخشند.

واژگان کلیدی: خانواده، درآمد خانوار، شاخص، اقتصاد، نوآوری، راهکار، فرهنگ‌سازی.

۱. دانش‌پژوه کارشناسی مطالعات زنان، از کشور پاکستان، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.

۲. استادیار گروه مطالعات زنان، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.

۱. مقدمه

درآمد خانوار یکی از شاخص‌های اساسی رفاه اجتماعی و اقتصادی بوده که نقش بی‌بدیلی در تأمین نیازهای اساسی، ارتقای کیفیت زندگی و ایجاد امنیت روانی افراد ایفا می‌کند. توانایی یک خانواده در مدیریت منابع مالی خود نه تنها بر سطح زندگی اعضای آن تأثیر می‌گذارد، بلکه در تعیین سطح توسعه‌یافتگی جوامع نیز تأثیر بسزایی دارد. چالش‌هایی مانند بی‌کاری، تورم، کاهش قدرت خرید و عدم دسترسی به فرصت‌های برابر در بسیاری از کشورها به‌ویژه در جوامع درحال توسعه موجب شده تا بسیاری از خانوارها در تأمین نیازهای اولیه خود با مشکلات جدی مواجه شوند.

یکی از اصلی‌ترین پیامدهای ناپایداری درآمد، افزایش فقر و شکاف طبقاتی است. خانواده‌هایی که درآمد کافی برای رفع نیازهای خود ندارند با مشکلاتی مانند سوءتغذیه، ترک تحصیل کودکان، کاهش سرمایه‌گذاری در آموزش و بهداشت و در نهایت کاهش مشارکت اجتماعی مواجه می‌شوند. رشد سریع فناوری، تغییرات ساختاری در بازار کار و تغییر نگرش نسبت به مشاغل خانگی و کارآفرینی، فرصت‌های جدیدی را برای افزایش درآمد خانوارها فراهم کرده است.

تحقیقات نشان می‌دهند که بهبود درآمد خانوار تأثیر مستقیمی بر کاهش نرخ فقر، بهبود وضعیت بهداشت و آموزش و افزایش رضایت‌مندی عمومی دارد. در دنیای امروز که بشر با چالش‌های اقتصادی جهانی مانند رکود اقتصادی، بحران انرژی و تغییرات اقلیمی مواجه است یافتن راهکارهایی برای افزایش درآمد خانوار به نیازی فوری تبدیل شده است. مقاله حاضر به دنبال بررسی عوامل مؤثر بر درآمد خانوار، تحلیل چالش‌های موجود و ارائه راهکارهای علمی و عملی برای بهبود شرایط مالی خانواده‌ها است. محورهای اصلی مورد بحث شامل آموزش و توانمندسازی خانواده‌ها، استفاده از فناوری‌های نوین، مدیریت مالی و سرمایه‌گذاری و نقش سیاست‌های دولتی است. هدف نوشتار حاضر این است که با ارائه راهکارهای پایدار و عملی به خانوارها کمک شود تا بتوانند منابع درآمدی خود را افزایش داده و به یک ثبات اقتصادی قابل قبول دست یابند. ضرورت پرداخت به این مسئله در قالب چند عنوان خلاصه می‌شود که عبارتند از:

- افزایش درآمد خانوار باعث کاهش فقر و نابرابری اجتماعی می‌شود؛
 - درآمد بالاتر، امکان سرمایه‌گذاری در آموزش، بهداشت و آینده بهتر را فراهم می‌کند؛
 - بهبود وضعیت اقتصادی خانوار، رشد اقتصادی و اجتماعی یک جامعه را تسریع می‌کند.
- باتوجه به اهمیت این موضوع، مقاله حاضر به دنبال آن است تا با شناسایی چالش‌ها، راهکارهای عملی برای افزایش درآمد خانوار را باتکیه بر تجارب موفق جهانی و محلی ارائه دهد.

۲. چالش‌های اساسی افزایش درآمد در خانواده

یکی از چالش‌های اساسی برای افزایش درآمد خانواده‌ها بی‌کاری و کم‌کاری است. نبود فرصت‌های شغلی مناسب و ناپایداری مشاغل، افراد را با مشکلات جدی اقتصادی مواجه می‌کند. در بسیاری موارد، مهارت‌های افراد با نیازهای بازار کار مطابقت ندارد که این امر، بی‌کاری را تشدید می‌کند. نابرابری اقتصادی که ناشی از توزیع ناعادلانه منابع و فرصت‌هاست دسترسی خانوارهای کم‌درآمد به امکانات اقتصادی و آموزشی را محدود کرده و شکاف درآمدی را عمیق‌تر می‌کند. تورم یکی از مهمترین موانع افزایش درآمد خانواده است، حتی اگر درآمد افراد افزایش یابد افزایش سریع قیمت‌ها باعث کاهش قدرت خرید و بی‌اثر شدن افزایش درآمد می‌شود. براساس نظریه اقتصاددانان، تورم کنترل نشده باعث کاهش رفاه اقتصادی خانواده‌ها می‌شود. (فرجی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۵) عدم دسترسی به منابع مالی و اعتباری مانند وام‌های بانکی، خانواده‌ها را از سرمایه‌گذاری و توسعه کسب‌وکارهای کوچک باز می‌دارد. بسیاری از خانواده‌ها توانایی مدیریت مالی مناسبی ندارند و پس‌انداز یا سرمایه‌گذاری صحیحی انجام نمی‌دهند. این امر مانع رشد درآمد آنها می‌شود (کریمی، ۱۳۹۶، ص ۷۵).

نگرش‌های فرهنگی نیز مانعی برای افزایش درآمد اعضای خانواده هستند. کمبود فرهنگ پس‌انداز و برنامه‌ریزی مالی، به‌ویژه در جوامع سنتی باعث می‌شود بسیاری از خانواده‌ها نتوانند به‌درستی از درآمد خود بهره‌برداری کنند. همچنین، وابستگی بیش‌ازحد به کمک‌های دولتی، انگیزه تلاش و نوآوری را در افراد کاهش می‌دهد. مصرف‌گرایی افراطی و تمایل به خرید کالاهای

غیرضروری موجب کاهش پس‌انداز خانوار و جلوگیری از سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های درآمدزا می‌شود. (نیک‌نژاد، ۱۳۹۵، ص ۱۴۵) عدم دسترسی به زیرساخت‌های مناسب مانند اینترنت پرسرعت، حمل‌ونقل کارآمد و تسهیلات بانکی موجب کاهش فرصت‌های کسب درآمد برای خانوارها می‌شود (حسینی، ۱۴۰۱، ص ۳۵۰). برخی سیاست‌های حمایتی دولت‌ها مانند پرداخت یارانه‌های غیرهدفمند باعث افزایش وابستگی خانوارها به کمک‌های دولتی شده و انگیزه آنها برای افزایش درآمد از راه فعالیت‌های اقتصادی را کاهش می‌دهد (ملکی، ۱۳۹۸، ص ۲۷۵). بسیاری از خانواده‌ها برای راه‌اندازی کسب‌وکارهای جدید به سرمایه نیاز دارند، اما بانک‌ها و مؤسسات مالی شرایط سختی برای ارائه وام دارند (صمدی، ۱۴۰۰، ص ۱۹۸). مقابله با این چالش‌ها نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و توجه به ابعاد اقتصادی، آموزشی، فرهنگی و اجتماعی است تا شرایط بهبود درآمد در خانواده فراهم شود.

۳. راهکارهای مؤثر در افزایش درآمد خانواده

افزایش درآمد خانوار یکی از موضوعات مهم در حوزه اقتصاد و توسعه اجتماعی است. با توجه به تحولات اقتصادی، تورم و چالش‌های معیشتی، اتخاذ راهکارهای مؤثر برای بهبود وضعیت اقتصادی خانوارها اهمیت زیادی دارد. برای افزایش درآمد خانواده، راهکارهای متعددی وجود داد که می‌توان آنها را در ابعاد مختلف آموزشی، اقتصادی، اجتماعی و فناوری بررسی کرد. این راهکارها با تمرکز بر توانمندسازی اعضای خانواده، استفاده بهینه از منابع موجود و بهره‌گیری از فرصت‌های نوین اقتصادی، به بهبود وضعیت اقتصادی خانوارها کمک می‌کنند. این راهکارها را در چهار محور راهکارهای فردی، خانوادگی، اجتماعی، فرهنگی و دولتی ارائه می‌شود:

۳-۱. راهکارهای فردی

۳-۱-۱. افزایش سطح تحصیلات و مهارت‌های فنی

پژوهش‌ها بیانگر آن است که افزایش سطح تحصیلات، رابطه مستقیمی با افزایش درآمد دارد. (ساخاروپولوس. و. پاترینوس، ۲۰۱۸) آموزش مهارت‌های فنی و حرفه‌ای می‌تواند امکان ورود افراد

به بازار کار را افزایش دهد. تحصیلات به فرد کمک می‌کند تا مهارت‌ها و دانش تخصصی خود را افزایش دهد. این مهارت‌ها و دانش باعث می‌شود که فرد در بازار کار قابل رقابت‌تر باشد و در موقعیت‌های شغلی با حقوق بالاتر قرار گیرد. افراد با تحصیلات بالاتر، درآمد بیشتری نسبت به افراد با تحصیلات کمتر دارند. این تفاوت درآمد به دلیل افزایش فرصت‌های شغلی، مهارت‌ها، دانش تخصصی، افزایش اعتماد به نفس و مهارت‌های ارتباطی است.

۳-۱-۲. آموزش مهارت‌های بهره‌وری فردی و مدیریت زمان

مدیریت زمان شامل مهارت‌هایی است که به کمک آنها می‌توان برای وقت به بهترین شیوه برنامه‌ریزی کرد تا بیشترین بازدهی را از آن دریافت کرد. این مهارت‌ها به‌ویژه برای افرادی که کار خود را امروز و فردا می‌کنند بسیار مفید است. (زائریان، ۱۳۸۶) پژوهش‌های وان ایرد (۲۰۰۳) نشان می‌دهد که آموزش مدیریت زمان، رفتارهای متناسب با تنظیم وقت را افزایش و اهمال‌کاری و استرس افرادی که در دوره‌های آموزشی مدیریت زمان شرکت کرده‌اند را کاهش می‌دهد. کمترین دستاوردهای مدیریت زمان عبارتند از: عملکرد و کارایی بهتر، به دست آوردن ۲ ساعت وقت اضافه در هر روز، کسب انرژی بیشتر و فشار روانی کمتر، حس کنترل بیشتر در کارها (تریسی، ۱۳۸۸) که در مدیریت تحصیلی مؤثر است و (مکنزی، و همکاران، ۲۰۰۴) مدیریت زمان که کارایی شخصی را ارتقا می‌بخشد. این امر سبب می‌شود در موقعیت‌های سخت، افراد مقاومت بیشتری کنند و به دور از اهمال‌کاری، وظایف خود را به موقع و به طور کامل انجام دهند. بنابراین، در کارها حس کنترل بیشتری داشته باشند. این احساس از فشار روانی کم کرده و به مرور، مهارت‌های مدیریت زمان افزایش یافته و باعث پیشرفت تحصیلی می‌شود.

فرد با استفاده از روش‌هایی مانند لیست وظایف، تقویم‌ها و برنامه‌ریزی دقیق می‌تواند زمان خود را به خوبی مدیریت و از اتلاف وقت جلوگیری کند. تمرکز بر روی وظایف اصلی و کاهش عوامل حواس‌پرتی به فرد کمک می‌کند تا کار خود را با کیفیت و سرعت بیشتری انجام دهد. تنظیم اهداف کوتاه مدت و بلندمدت و برنامه‌ریزی برای دستیابی به آنها به فرد کمک می‌کند تا در مسیر صحیح حرکت کند و به نتایج دلخواه برسد. مهارت‌های ارتباطی قوی به فرد کمک می‌کند تا با

اطرافیان خود به طور مؤثرتر ارتباط برقرار کند و در صورت لزوم از کمک آنها بهره‌مند شود. شناسایی عواملی که باعث اتلاف وقت می‌شوند مانند رسانه‌های اجتماعی، ایمیل‌های غیرضروری و مکالمه‌های طولانی و حذف آنها از زندگی به افزایش بهره‌وری کمک می‌کند. استفاده از ابزارهای مدرن مانند نرم‌افزارهای مدیریت وظایف، اپلیکیشن‌های مدیریت زمان و تکنیک‌های مختلف مانند تکنیک پومودورو به فرد کمک می‌کند تا زمان خود را به خوبی مدیریت کند.

۳-۱-۳. آموزش مدیریت هزینه و بودجه‌بندی

پیامبر ﷺ می‌فرماید: «اندازه نگه‌داشتن در هزینه کردن، نیمی از گذران زندگی است». (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۳، ۲۶۱/۱) مدیریت درآمد در خانواده اهمیت بسیاری دارد. چه بسا افرادی که جزو دهک‌های برتر مالی محسوب هستند، اما به دلیل عدم داشتن مدیریت در مصرف، به صرف هزینه‌های نامتناسب گرفتار و دچار مشکلات اقتصادی می‌شوند. یکی از روش‌های بودجه‌بندی و مدیریت هزینه در خانواده این است که ۵۰٪ از درآمد ماهانه برای هزینه‌های ضروری مانند اجاره، خوراک، قبوض و حمل‌ونقل اختصاص داده می‌شود. ۳۰٪ برای هزینه‌های اختیاری مانند خریدهای غیرضروری، تفریح و سرگرمی در نظر گرفته می‌شود. ۲۰٪ باقی‌مانده نیز به پس‌انداز، سرمایه‌گذاری یا پرداخت بدهی اختصاص می‌یابد. این روش به دلیل سادگی و شفافیت، یکی از محبوب‌ترین روش‌های بودجه‌بندی است.

۳-۱-۴. تنوع بخشی به منابع درآمدی

اگر خانواده تلاش کند که برای مصارف خود فقط متکی به یک منبع درآمدی نباشد امنیت مالی بیشتری خواهد داشت. بنابراین، فرهنگ داشتن چندین منبع درآمدی، امری مثبت ارزیابی شده و در افزایش امنیت مالی خانواده مؤثر است. (مارکوویتز، ۱۹۵۲) برای مثال ترکیب درآمد حاصل از حقوق ماهیانه با فعالیت‌های جانبی مانند تدریس خصوصی یا فروش محصولات دست‌ساز می‌تواند درآمد کلی خانوار را بهبود بخشد. اعضای خانواده می‌توانند با شناسایی مهارت‌های فردی و توانایی‌های خود، مشاغل جانبی ایجاد کنند. تولید صنایع دستی، ارائه خدمات مشاوره‌ای

یا تدریس خصوصی از جمله روش‌های رایج برای افزایش درآمد است. وابستگی به یک منبع درآمد، خانواده را در معرض خطرات اقتصادی قرار می‌دهد. بنابراین، تنوع بخشی به درآمدها از راهکارهای مؤثر است (برایان و همکاران، ۲۰۱۴).

۳-۲. راهکارهای خانوادگی

۳-۲-۱. آموزش اعضای خانواده

یکی از مؤثرترین راهکارهای بهبود درآمد خانواده، آموزش و ارتقای مهارت‌های شغلی اعضای خانواده است. شرکت در دوره‌های فنی و حرفه‌ای و یادگیری مهارت‌های کاربردی، امکان ورود به بازار کار و کسب مشاغل بهتر را برای خانواده‌ها فراهم می‌کند. آموزش کارآفرینی می‌تواند اعضای خانواده را به راه‌اندازی کسب‌وکارهای کوچک ترغیب کند. آموزش و افزایش مهارت‌های شغلی اعضای خانواده نقش مهمی در افزایش درآمد دارد. مطالعات نشان می‌دهد که آموزش‌های فنی و حرفه‌ای، مهارت‌آموزی و کسب توانایی‌های جدید، افراد را برای ورود به بازار کار توانمندتر می‌کند.

۳-۲-۲. ترویج فرهنگ قناعت، پس‌انداز و سرمایه‌گذاری

پس‌انداز و سرمایه‌گذاری هوشمندانه از راهکارهای مؤثر برای افزایش درآمد خانوار است. نگاه آینده‌نگرانه ایجاب می‌کند که انسان همه درآمد خود را مصرف نکند، بلکه آینده خود را نیز در نظر بگیرد و برای تأمین آرامش خاطر خود در صورت امکان، بخشی از درآمدش را پس‌انداز کند. آینده‌نگری و پس‌انداز کردن در سطح کلان برای تأمین نیازهای جامعه و خانواده اهمیت دوچندانی دارد. در داستان حضرت یوسف علیه السلام آمده است که آینده‌نگری آن حضرت در ذخیره گندم برای تأمین نیازهای آینده مردم است. (ر.ک.، یوسف: ۴۷ و ۴۴) ایشان با آینده‌نگری در ذخیره‌سازی گندم، جان مردم را نجات داد. مدیریت مالی به خانواده‌ها کمک می‌کند تا منابع خود را بهینه مصرف کنند و بخشی از درآمد خود را برای سرمایه‌گذاری در کسب‌وکارهای کوچک و تولیدی اختصاص دهند. این سرمایه‌گذاری‌ها درآمد پایدارتری را برای خانواده‌ها به همراه دارند.

مدیریت مالی خانوار و سرمایه‌گذاری در بخش‌های مناسب، یکی از راهکارهای پایدار افزایش درآمد است. تحقیقات نشان می‌دهد که خانوارهایی که مدیریت مالی بهتری دارند از نظر اقتصادی وضعیت پایدارتری دارند (لوساردی و میچل، ۲۰۱۴). خانواده‌ها می‌توانند با سرمایه‌گذاری در بورس، املاک و مستغلات یا کسب‌وکارهای کوچک درآمد پایداری ایجاد کنند.

پیامبر ﷺ فرمود: «آدمی، هرگاه وسایل زندگی‌اش به قدر نیاز فراهم باشد روانش آسایش می‌یابد». (کلینی، ۱۴۰۱، ۱۱/۴) امام رضا علیه السلام فرمود: «هرگاه انسان به اندازه خوراک سالش را فراهم آورد سبک بار و آسوده خاطر می‌شود». امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام تا زمانی که به قدر خوراک سالشان را آماده نمی‌کردند ملکی نمی‌خریدند (کلینی، ۱۴۰۱، ۴۹/۱). امام صادق علیه السلام به خدمتکارش مصادف فرمود: «زمینی پردرخت یا کشتزاری تهیه کن؛ زیرا هرگاه اتفاق (ناگوار) یا مصیبتی برای انسان پیش آید و او به یاد آورد که پشتوانه‌ای مالی دارد که خانواده‌اش را اداره کند سخاوتمند خواهد بود» (کلینی، ۱۴۰۱، ۹۰/۱). امام آئینده‌نگری و پس‌انداز را عامل آرامش و نیکوکاری می‌دانست.

۳-۲-۳. نگرش مثبت به مشارکت زنان در اقتصاد خانواده

مشارکت زنان در اقتصاد خانواده فقط به معنای به دست آوردن فرصت شغلی در خارج از منزل نیست، هرچند این امر نیز در ارتقا وضعیت اقتصادی خانواده مؤثر است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که مشارکت زنان در فعالیت‌های اقتصادی تأثیر مستقیمی بر افزایش درآمد خانواده دارد. (کبیر، ۲۰۱۴) مدیریت و بودجه‌بندی دارایی‌ها در هر خانواده نیز مهم است. این مسئله با توجه به اولویت‌ها، سلیق و ترجیحات اعضای خانواده تعیین می‌شود. ممکن است تغذیه و شیوه برنامه‌ریزی برای وعده‌های غذایی، استفاده بهینه از امکانات و وسایل منزل، پوشاک و وسایل شخصی هر فرد، نظافت و نگهداری از وسایل و حتی قرار دادن وسایل در مکان مناسب، مراقبت از فرزندان و تأمین سلامت آنها در خانواده جزو برنامه‌های مدیریتی اقتصادی خانواده محسوب نشود و فقط سهام اوراق مشارکت، پول و... برای سرمایه در نظر گرفته شود، اما باید توجه داشت که تولید مواد غذایی، البسه و دیگر مایحتاج و نیز نگهداری وسایل شخصی و جمعی خانواده‌ها که نیاز به یک برنامه صحیح دارد

به دست مدیر شایسته خانه با کم ترین هزینه، بالاترین مطلوبیت را در پی خواهد داشت. مدیر خوب خانواده باید بتواند در مواقع کمبود یا حذف برخی امکانات، جایگزین مناسبی را انتخاب کند بدون آنکه تغییری در مطلوبیت ایجاد شود. برای مثال اگر برنج گران یا کم می شود، سیب زمینی یا نان را جایگزین کند تا با برقراری تعادل بین درآمد و هزینه ها منبع تغذیه افراد خانواده تأمین شود، البته رضایت خاطر یا مطلوبیت اعضای خانواده نیز مهم است.

۳-۲-۴. ترویج فرهنگ کار و تلاش

ارزش کار و تلاش، به دست آوردن روزی و ارتقای سطح درآمدی یکی از مسائلی است که ریشه در فرهنگ هر جامعه دارد. تغییر نگرش به شغل و ایجاد انگیزه برای نوآوری نیز از دیگر عوامل مؤثر هستند. فرهنگ کار و تلاش نقش مهمی در افزایش درآمد دارد. تشویق اعضای خانواده به یادگیری مهارت های جدید، استفاده بهینه از زمان و بهره وری بالاتر، تأثیر مثبتی بر درآمد دارد. (آکرلوف و کرانتون، ۲۰۱۰) بسترسازی فرهنگ کار و تلاش در گام اول در خانواده شکل می گیرد و این ارزش گذاری از خانواده به سطح جامعه بسط می یابد. وقتی افراد کار و تلاش را در قالب یک ارزش درک می کنند در میدان عمل در جامعه تمام تلاش خود را به کار می برند و وجدان کاری بیشتری خواهند داشت.

۳-۳. راهکارهای دولتی

۳-۳-۱. اصلاحات اقتصادی و مالیاتی

سیاست های مالیاتی دولت تأثیر مستقیمی بر درآمد خانواده دارد. اگر دولت از افراد متمول و بیشتر برخوردار، مالیات تصاعدی دریافت کند و مالیات اقشار کم درآمد را به همین نسبت کمتر کند، می توان به توزیع عادلانه ثروت کمک کرد. (استیگلیتز، ۲۰۱۵) دولت همچنین می تواند با معافیت های مالیاتی برای کسب و کارهای کوچک، انگیزه ای برای توسعه فعالیت های اقتصادی ایجاد کند (برد و زولت، ۲۰۰۵). برنامه های حمایتی دولتی نیز می توانند نقش بسزایی در بهبود درآمد خانواده داشته باشند. ارائه وام های کم بهره برای راه اندازی کسب و کار، یارانه های هدفمند و تسهیلات مالی در مدیریت هزینه ها

و افزایش درآمد به خانوارها کمک می‌کنند. سیاست‌های حمایتی دولت‌ها می‌توانند نقش مهمی در افزایش درآمد خانوار ایفا کنند. ارائه وام‌های کم‌بهره، یارانه‌های هدفمند و حمایت از کسب‌وکارهای کوچک می‌تواند وضعیت اقتصادی خانوارها را بهبود بخشد (بنرجی، و همکاران، ۲۰۱۵).

۳-۲. سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های اقتصادی

از مهمترین اهداف اقتصادی کشورها بسترسازی در زمینه افزایش تولید ناخالص داخلی و رشد اقتصادی است. بدین منظور ضروری است که در زیرساخت‌های اقتصادی، سرمایه‌گذاری به موقع و به جا صورت پذیرد. به طور کلی، سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های اقتصادی با افزایش بهره‌وری عوامل تولید، گسترش محدوده بازار، تعادل عرضه و تقاضا، ایجاد اثرات جانبی، ایجاد شرایط رقابتی بهتر و افزایش سطح رفاه باعث افزایش تولید و رشد اقتصادی می‌شود. (اکبریان و قائدی، ۱۳۹۰) دولت‌ها با سرمایه‌گذاری در بخش‌هایی مانند حمل‌ونقل، ارتباطات و انرژی می‌توانند فرصت‌های شغلی بیشتری ایجاد کنند (آشاور، ۱۹۸۹). توسعه زیرساخت‌ها به بهبود بهره‌وری کسب‌وکارها و افزایش درآمد خانواده‌ها کمک می‌کند.

۳-۳. حمایت از تولید داخلی و کسب‌وکارهای کوچک

حمایت از تولید داخلی و کسب‌وکارهای کوچک به مجموعه اقدامات و سیاست‌هایی گفته می‌شود که باهدف تقویت صنایع داخلی، افزایش رقابت‌پذیری کسب‌وکارهای محلی و کاهش وابستگی به واردات انجام می‌شود. این حمایت‌ها می‌تواند در سطوح دولتی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی اعمال شود. برنامه‌های حمایتی مانند وام‌های کم‌بهره، یارانه‌های هدفمند و تسهیلات مالی برای راه‌اندازی کسب‌وکارها یکی از مهمترین راهکارهای افزایش درآمد خانوار است. (اوکید^۱، ۲۰۱۷) دولت‌ها می‌توانند با تسهیل شرایط کارآفرینی، فرصت‌های شغلی جدیدی ایجاد کنند. حمایت از تولید داخلی به دلیل جلوگیری از توقف چرخه اقتصادی و رکود تولید، ایجاد

اشتغال پایدار و کاهش فقر، تقویت بنیه اقتصادی کشور در برابر تحریم‌ها و بحران‌های جهانی، کاهش قاچاق کالا و افزایش کیفیت محصولات داخلی بسیار مهم و سرنوشت‌ساز است. حمایت از تولید داخلی و کسب‌وکارهای کوچک نه تنها به رشد اقتصادی کمک می‌کند، بلکه باعث استقلال اقتصادی و افزایش رفاه اجتماعی می‌شود.

۳-۴. راهکارهای فرهنگی-اجتماعی

۳-۴-۱. تغییر نگرش به کار و اشتغال

نگرش ارزشی نسبت به کار و اشتغال بر میزان درآمد تأثیر دارد. در جوامعی که کارآفرینی و تلاش برای بهبود وضعیت اقتصادی ارزش محسوب می‌شود اعضای خانواده تلاش بیشتری برای رسیدن به جایگاه شغلی و کسب درآمد دارند. بنابراین، زمینه ارتقا و افزایش درآمد در این خانواده‌ها بیشتر فراهم می‌شود. در سیره پیامبر ﷺ فعالیت‌های اقتصادی افراد ارزش بالایی دارد. آن حضرت کارگران و تولیدکنندگان در عرصه اقتصادی را چنان تشویق می‌کرد که در طول تاریخ جوامع بشری، هیچ فرقه و مذهبی چنین جایگاهی برای اساسی‌ترین رکن جامعه یعنی، افرادی که تأمین‌کنندگان حیاتی‌ترین کالای اقتصادی هستند قائل نشده است. انس بن مالک می‌گوید: «هنگامی که پیامبر ﷺ از جنگ تبوک برمی‌گشت سعد انصاری از کارگران مدینه به استقبال آن حضرت آمد. هنگامی که رسول الله ﷺ با او دست داد تحت تأثیر دست‌های زبر و خشن مرد انصاری قرار گرفت. برای همین از او پرسید: چرا دست‌های تو این چنین کوفته و خشن است؟ آیا ناراحتی خاصی به دستان تو رسیده است؟ عرضه داشت: یا رسول الله! این خشونت و زبری دستان من بر اثر کار با بیل و طناب است که با آنها زحمت می‌کشم و مخارج خود و خانواده‌ام را تأمین می‌کنم. پیامبر ﷺ دست او را بوسید و فرمود: این دستی است که آتش (جهنم) آن را لمس نخواهد کرد» (ابن اثیر، ۱۹۷۰، ۲/۱۶۹).

۳-۴-۲. استفاده از کسب‌وکارهای دیجیتال

کسب‌وکارهای دیجیتال و فروش آنلاین نقش مهمی در افزایش درآمد دارد. در دنیای امروز موقعیت‌های جدید که هر روز متنوع‌تر و بیشتر می‌شود فرصت‌های بی‌نظیر و مدرن‌تری را برای کسب‌وکارهای کوچک فراهم می‌کند. (لادون و تراور، ۲۰۲۱) در فروشگاه‌های دیجیتال، بازخوردهایی از خدمات که توسط مصرف‌کنندگان ثبت می‌شود بیش از تبلیغات شرکت‌ها در جذب مشتری اعتمادساز است (زو، ۲۰۱۰). این فناوری‌های جدید، فرصت‌هایی برای توسعه و بازاریابی در زمینه محصولات فرهنگی مانند کتب الکترونیکی فراهم کرده است (کاپاتینا، ۲۰۱۱). شبکه‌های اجتماعی مانند تلگرام، اینستاگرام و فیسبوک نیز فرصت‌های نوینی برای کسب درآمد مانند تبلیغات بیشتر محصولات، بازاریابی، افزایش میزان بازدیدکنندگان و ظرفیت دیده شدن ایجاد کرده است، ابزار قدرتمندی در این زمینه به حساب می‌آیند و باعث افزایش فروش محصولات و خدمات می‌شوند (کاپلان و هانلین، ۲۰۱۰). بسیاری از خانواده‌ها با راه‌اندازی کسب‌وکارهای کوچک در شبکه‌های اجتماعی توانسته‌اند درآمد خود را افزایش دهند (بوگینت ال، ۲۰۱۸).

فناوری دیجیتال، بهبود سرعت و کارایی یادگیری افراد را در اجتماع برای اعضای خانواده فراهم می‌کند. استفاده از نرم‌افزارها و ابزارهای آموزشی تعاملی به فهم بهتر و سریع‌تر مطالب کمک می‌کند. آزمون‌های آنلاین یکی دیگر از مواردی است که مهارت‌های افراد را در مسائل مختلف تقویت می‌کند. فناوری دیجیتال همچنین در حوزه آموزش و یادگیری، توانایی ارائه روش‌های نوینی برای افزایش کارایی و سرعت یادگیری دارد. باتوجه به پیشرفت روزافزون تکنولوژی، استفاده از نرم‌افزارها و ابزارهای آموزشی تعاملی این امکان را می‌دهد که مفاهیم بهتر و سریع‌تر درک شوند. این امر برای رشد دانش آموزان اهمیت زیادی دارد. (درخشان، ۱۴۰۰) فناوری دیجیتال نیز امکان ارائه محتوای آموزشی به شکل‌های متنوع و جذاب را فراهم می‌کند. از ویدئوها و انیمیشن‌ها تا نمودارها و تصاویر تعاملی، سبب می‌شوند تا مفاهیم به شکلی واضح و جذاب درک شوند. این نوع تنوع در ارائه محتوا باعث می‌شود که هر فرد باتوجه به نیاز و سبک یادگیری خود، بهترین روش برای درک مفهوم را پیدا کند.

۳-۴-۳. استفاده از مدل آزادکاری (فریلنسری)

یکی دیگر از روش‌های کسب درآمد در دنیای امروز، فریلنسری یا آزادکاری است که طرفداران زیادی را به خود اختصاص داده است. این مدل جدید از کسب و کار در جهان نه تنها آزادی عمل در زمان و مکان را به افراد می‌دهد، بلکه امکان کار با مشتریان و پروژه‌های مختلف در سراسر جهان را نیز فراهم می‌کند. با وجود چالش‌هایی که در این زمینه وجود دارد مزایای فریلنسری همچنان این مدل کاری را برای بسیاری جذاب و سودآور می‌کند. در ایران نیز زیر ساخت‌های متعددی برای انجام پروژه‌ها و همکاری بین کارفرمایان و فریلنسرها وجود دارد. طیف گسترده‌ای از پروژه‌ها از طراحی گرافیک و تولید محتوا تا برنامه‌نویسی در این فریلنسرها یافت می‌شود. استفاده از این روش‌های نو و مدرن تحول زیادی در اقتصاد خانواده و جامعه ایجاد می‌کند.

۳-۴-۴. گسترش برنامه‌های آموزشی کارآفرینی

امروزه باتوجه به میزان اهمیت بحث کارآفرینی و تأثیر آن در ارتقای سطح اقتصادی جامعه به تقویت کارآفرینی کم‌وبیش در همه کشورهای دنیا تأکید و دیدگاه‌ها و روش‌های مختلفی برای ارتقای آن ارائه شده که برحسب شرایط هر جامعه می‌توان از آنها بهره گرفت. (سعیدی و مهتدی، ۱۳۸۷) آموزش کارآفرینی و مدیریت کسب و کار به خانواده‌ها کمک می‌کند تا از فرصت‌های اقتصادی بهترین استفاده‌ها را کنند (کوراتکو، ۲۰۱۶). برای مثال، برنامه‌های آموزش کارآفرینی در کشورهای در حال توسعه باعث افزایش درآمد خانواده‌های کم‌درآمد شده است. باتوجه به جایگاه کار و کارآفرینی در جامعه از یک سو و جمعیت جوان کشور از سوی دیگر، شناخت و پرورش ویژگی‌های کارآفرینانه و نهادینه‌سازی فرهنگ کار و کارآفرینی در نوجوانان و جوانان این مرز و بوم ضرورتی انکارناپذیر برای نظام آموزشی محسوب می‌شود. بنابراین، بسترسازی برای تربیت و پرورش کارآفرینان باید از دبستان آغاز شود و تا سطح دانشگاه ادامه یابد (کریمی، ۱۳۹۴).

۴. نتیجه‌گیری

بهبود درآمد در خانواده، مسئله‌ای چندلایه‌ای است و برای ارتقای سطح آن نیازمند رویکردهای جامع و هماهنگ در سطوح فردی، خانوادگی، اجتماعی، فرهنگی و حکومتی است. این مسئله نه تنها تأثیرات اقتصادی، بلکه پیامدهای اجتماعی، فرهنگی و روانی قابل توجهی دارد. بنابراین، باید در خانواده، اجتماع، فرهنگ و دولت، سیاست‌های متناسبی در نظر گرفت که جدای از سیاست‌های دولتی، آموزش و مهارت‌آموزی، فناوری‌های دیجیتال، مدیریت مالی و تغییرات فرهنگی و... باشد. اتخاذ سیاست‌های مناسب در هریک از این حوزه‌ها باعث بهبود وضعیت اقتصادی خانواده‌ها و کاهش فقر می‌شود. در بعد فردی، آموزش و توانمندسازی اعضای خانواده با ارتقای مهارت‌های شغلی و کارآفرینی یکی از مؤثرترین راه‌ها برای افزایش درآمد خانوار است. مهارت‌آموزی و استفاده از فناوری‌های نوین می‌تواند خانواده‌ها را به منابع جدید درآمدزایی متصل کرده و وابستگی به منابع محدود را کاهش دهد.

از منظر خانوادگی، تقسیم کار عادلانه و مشارکت تمام اعضا در تلاش‌های اقتصادی، میزان بهره‌وری و درآمد خانوار را افزایش می‌دهد. درهمین راستا، فرهنگ پس‌انداز، مدیریت هزینه و سرمایه‌گذاری در فرصت‌های پایدار، ثبات مالی و امنیت اقتصادی خانواده‌ها را تقویت می‌کند. در بعد فرهنگی و اجتماعی، نگرش مثبت نسبت به کار، تلاش و استفاده از فرصت‌های شغلی متنوع نقش کلیدی در رشد اقتصادی خانوارها دارد. همچنین، ترویج عدالت اجتماعی و کاهش تبعیض‌ها می‌تواند مشارکت زنان و اقشار محروم را در فعالیت‌های اقتصادی افزایش دهد و به کاهش نابرابری‌ها کمک کند. نقش سیاست‌های دولتی نیز در این زمینه بی‌بدیل است. دولت‌ها می‌توانند با اصلاحات اقتصادی، ارائه حمایت‌های مالی، تسهیل دسترسی به وام‌ها و یارانه‌های هدفمند و همچنین ایجاد زیرساخت‌های مناسب برای توسعه کسب‌وکارهای کوچک و متوسط، فضای رشد اقتصادی خانوارها را فراهم کنند. حمایت از تولید داخلی، گسترش فناوری‌های دیجیتال و ارائه آموزش‌های رایگان یا کم‌هزینه از دیگر اقداماتی است که دولت‌ها می‌توانند برای بهبود درآمد خانوار انجام دهند.

در مجموع، بهبود درآمد خانوارها نیازمند همکاری چندجانبه میان خانواده‌ها، جامعه و دولت است. خانواده‌ها باید با ارتقای دانش و مهارت‌های خود، فرصت‌های نوین درآمدزایی را شناسایی کنند. جامعه باید با تقویت فرهنگ کار، عدالت اجتماعی و حمایت متقابل، بستری برای رشد اقتصادی فراهم کند. دولت‌ها نیز با سیاست‌گذاری‌های جامع و اجرای برنامه‌های حمایتی می‌توانند نقش تسهیل‌گر را ایفا کنند. تنها با این هماهنگی چندبعدی می‌توان به بهبود پایدار درآمد خانوارها و ارتقای رفاه اجتماعی دست یافت.

فهرست منابع

۱. ابن اثیر، علی بن محمد، عاشور، محمد احمد، بنا، محمد ابراهیم، و فایده، محمود عبدالوهاب (۱۹۷۰). اسد الغابه فی معرفه الصحاب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲. الاحسانی، محمد بن علی، و ابن ابی‌جمهور (۱۴۰۳). عوالی اللالی فی الحادیت الدینیة. محقق: مجتبی‌العراقی. قم: مطبعه سید الشهدا.
۳. اکبریان، رضا، و قاندى، علی (۱۳۹۰). سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های اقتصادی و بررسی تأثیر آن بر رشد اقتصادی. نشریه پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ۳(۱)، ۴۸-۱۱.
۴. تریسی، بریان (۱۳۸۸). مدیریت زمان. مترجم: عرب، رضا، و زارع، علیرضا. تهران: بوم‌رنگ.
۵. حسینی، علی‌رضا (۱۴۰۱). توسعه پایدار و زیرساخت‌های اقتصادی. تهران: نشر سمت.
۶. درخشان، علی (۱۴۰۰). پیش‌بینی مشارکت تحصیلی دانشجویان ترکمن از طریق رابطه دوستانه غیرکلامی معلمان زبان فارسی ایرانی. نشریه آموزش زبان فارسی به غیرفارسی‌زبانان، ۲۱(۱۰)، ۲۴-۳.
۷. زائریان، سکینه (۱۳۸۶). اثربخشی آموزش مهارت‌های مدیریت زمان بر سبیل‌انگاری کارکنان آموزش و پرورش. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی.
۸. سعیدی مهرآباد، محمد، و مهتدی، محمد مهدی (۱۳۸۷). تأثیر آموزش کارآفرینی بر توسعه رفتارهای کارآفرینانه (مطالعه موردی: آموزش‌های کارآفرینی وزارت کار و امور اجتماعی). نشریه توسعه کارآفرینی، ۱(۲)، ۵۷-۷۴.
۹. صمدی، محمدرضا (۱۴۰۰). بانکداری و تأمین مالی خانوار. تهران: نشر نور علم.
۱۰. فرجی، محمدحسین (۱۳۹۸). اقتصاد کلان: نظریه و سیاست. تهران: نشر نی.
۱۱. کریمی، زهره (۱۳۹۴). آموزش کارآفرینی با رویکردی جدید در درس کار و فناوری متوسطه اول. نشریه آموزشی، تحلیلی و اطلاع‌رسانی رشد، آموزش فنی و حرفه‌ای و کار و دانش، ۱(۱۱)، ۶۱-۵۷.
۱۲. کریمی، علیرضا (۱۳۹۶). مدیریت مالی خانوار. تهران: نشر میزان.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۷). کافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۴. ملکی، عباس (۱۳۹۸). سیاست‌های رفاهی و عدالت اجتماعی. تهران: نشر نی.
۱۵. نیک‌نژاد، حسن (۱۳۹۵). جامعه‌شناسی مصرف. تهران: نشر کوثر.

16. Akerlof, G. A., & Kranton, R. E. (2010). *Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being*. Princeton: University Press.
17. Aschauer, D. A. (1989). Is public expenditure productive? *Journal of Monetary Economics*, 23(2), 177–200.
18. Banerjee, A. V., Duflo, E., & Kremer, M. (2015). *A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. Poor Economics.
19. Bird, R. M., & Zolt, E. M. (2005). Redistribution via taxation: The limited role of the personal income tax in developing countries. *UCLA Law Review*, 52, 1627.
20. Bryan, G., Chowdhury, S., & Mobarak, A. M. (۲۰۱۴). Underinvestment in a Profitable Technology: The Case of Seasonal Migration in Bangladesh. *Econometrica*, 82(5), 1671–1748.
21. Bughin, J., Hazan, E., Ramaswamy, S., Chui, M., Allas, T., Dahlstrom, P., & Trench, M. (2018). *Skill Shift: Automation and the Future of the Workforce*. McKinsey Global Institute.
22. Capatina, A., & Touzani, M. (2011). Development of a Web Marketing Plan for an e-Book—Challenges and Opportunities. *Annals of "Dunarea de Jos. University of Galati Fascicle I. Economics and Applied Informatics*.
23. Kabeer, N. (2012). Women's economic empowerment and inclusive growth: Labour markets and enterprise development. *International Development Research Centre*.
24. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68.
25. Kuratko, D. F. (2016). *Entrepreneurship: Theory, process, and practice*. united states: Cengage Learning.
26. Laudon, K. C., & Traver, C. G. (2021). *E-commerce 2021: Business, technology, society*. London: Pearson Education.
27. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44.
28. Markowitz, H. (1952). Portfolio selection. *The Journal of Finance*, 7(1), 77–91.
29. McKenzie, K., & Gow, K. (2004). Exploring the first year academic achievement of school leavers and mature-age students through structural equation modelling. *Learning and Individual Differences*, 14, 107–123.
30. OECD. (2017). *The missing entrepreneurs ۲۰۲۲ Policies for inclusive entrepreneurship*. OECD Publishing.
24. Psacharopoulos, G., & Patrinos, H. A. (2018). Returns to investment in education: A decennial review of the global literature. *Education Economics*, 26(5), 445–458.
31. Rafael Garcia-ros, Francisco perez-Gonzalez and Eugenia hinojo, (2004). Assessing Time Management Skills as an Important Aspect of Student. *School Psychology International*, 25, 167–183.
32. Stiglitz, J. E. (2015). *The great divide: Unequal societies and what we can do about them*. New York: W. W. Norton & Company.
33. Van Eerd, W. B. J. (2003). teaching time and organizational management skill to first year health science student: does training make a difference. *journal of further and higher education*, 28, 261–276.
34. Zhu, F., & Zhang, X. (2010). Impact of online consumer reviews on sales: the moderating role of product and consumer characteristics. *Journal of Marketing*, 74, 133–148.

اصول تأمین مودت و رحمت در خانواده در اندیشه‌های امام خامنه‌ای ع

طاهره ماهرزاده^۱، فاطمه بختیارزاده^۲

چکیده

خانواده، کوچک‌ترین نهاد و مهمترین نظام اجتماعی است که نقش مهمی در پیشرفت و توسعه جامعه دارد. شاکله اولیه تمام انسان‌ها ابتدا در خانواده شکل می‌گیرد. خانواده‌ای که بنای آن براساس مودت و رحمت استوار شده باشد اعضای آن، شخصیتی متعادل و سالم خواهند داشت و زمینه رشد و تعالی آن را فراهم می‌کنند. انتقال فرهنگ‌ها و تمدن‌ها و حفظ اصول و عناصر اصلی یک تمدن و یک فرهنگ در جامعه به برکت خانواده متعادل انجام می‌شود. اندیشه‌های رهبر فرزانه و حکیم که دانشمند برجسته جهان اسلام و متفکر زمان‌شناس است در ترسیم جایگاه خانواده و راه‌های کسب آرامش و محبت در خانواده بسیار راه‌گشاست. نوشتار حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای درصدد است که با تحلیل بیانات مقام معظم رهبری ع، راهکارهای بهداشت روانی خانواده را با تأکید بر مودت و رحمت تبیین کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در دیدگاه مقام معظم رهبری ع، رعایت تقوا، احساس مسئولیت اعضای خانواده، اعتماد و وفاداری و محبت و احترام متقابل، اهمیت به مسائل جنسی در چهارچوب خانواده، رعایت حجاب و عفاف و رعایت نقش‌ها در خانواده از اصول مهم در تأمین مودت و رحمت در خانواده هستند.

واژگان کلیدی: خانواده، اصول مودت، خانواده سالم، پیشرفت جامعه، اندیشه امام خامنه‌ای.

۱. دکتری گروه قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.

Email: mahrozadeh@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2140-0885

۲. دانش‌پژوه سطح ۳ مشاوره خانواده با رویکرد اسلامی، جامعه‌الزهر، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: fbktm1354@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2140-0885

۱. مقدمه

خانواده از منظر رهبر معظم انقلاب رهبر معظم انقلاب، همان خانواده‌ای است که فرمود: «کلمه طیبه یعنی، آنچه پربرکت است و از درونش چشمه زاینده می‌جوشد و آثار خیر از او می‌تراود». (علی اکبری، ۱۳۹۲) خانواده که سلول‌های پیکره جامعه است برای آنکه منشأ برکات و دریافت‌کننده تفضلات و فیوضات رحمانی شود باید راه در مسیر بندگی بیوید و از چشمه ولایت بنوشد تا به سرمنزل مقصود برسد. برای رسیدن به آن هدف والا راه‌هایی هست که انسان باید به آنها پانهد و ریسمان‌هایی هست که خالق زیبا از آسمان‌ها فراروی انسان نهاده تا دست به آنها بگیرد و بر بلندای جهان، پرچم اسلام ناب محمدی صلی الله علیه و آله را در پرتو امام حق و در سایه سار ولایت برافروزد. مقاله حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، راهکارهای تأمین مودت و رحمت را بررسی می‌کند.

۲. پیشینه

باتوجه به تحقیقات مختلف، کتاب‌ها و مقالات زیادی در زمینه مودت و رحمت در خانواده نوشته شده است که هریک از ابعاد مختلف این موضوع را بررسی کرده‌اند. آیت‌الله جوادی آملی (۱۳۷۵) در کتاب زن در آینه جمال و جلال، مهر و عطوفت در خانواده را عامل مهم بیان کرده و پایه تشکیل خانواده را مهر و مدیریت می‌داند. دکتر احمد بهشتی (۱۳۸۷) در کتاب خانواده در قرآن به مواردی مانند سنخیت زوجین در ایمان، احسان، کفایت، حسن معاشرت، خودسازی والدین و... اشاره می‌کند. شهید مطهری (۱۳۷۸) در کتاب نظام حقوق زن در اسلام، تفاوت‌های زن و مرد را بررسی کرده و بانام تساوی حقوق آری تشابه خیر، این تفاوت‌ها را شاهکار خلقت دانسته و راز سعادت خانواده را در پذیرش این تفاوت‌ها و رعایت احکام اسلام می‌داند. کتاب سبک زندگی اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری رهبری از حسین عندلیب و عابدین سیاحت اسفندیاری (۱۳۹۷) در یک فصل به بیان اصل محبت در قالب عامل تحکیم خانواده می‌پردازد.

در مقاله‌های بررسی شده نیز هریک از زوایای خاص، این مسئله را مطرح کرده‌اند مانند مقاله شاخصه‌های خانواده موفق نوشته مریم شریعتی (۱۳۹۷) که به سه ویژگی ایمان، مودت و رحمت اشاره کرده است. در مقاله تحلیل تربیتی - روان شناختی آرامش خانواده در پرتو مودت و رحمت با نگاهی به هرم سه‌بعدی نفس نوشته سید احمد رهنمایی (۱۴۰۱) ایمان، عاطفه و شناخت بررسی شده است. اکرم حسینی (۱۳۸۳) در مقاله تحکیم خانواده در آموزه‌های قرآنی به عناوینی مانند دینداری و تعهدات الهی، حسن معاشرت، تثبیت نقش‌ها، ریاست مرد و تمکین زن و حفظ شئون فردی توجه کرده است. نکته مهم اینکه در این پژوهش‌ها اگرچه از دیدگاه قرآنی و دینی به این مسئله پرداخته شده است، ولی خلأ یک نگاه ویژه ازسوی یک دانشمند و متفکر برجسته و یک حکیم و قرآن‌شناس جهان اسلام در مقالات بسیار نمود دارد. نوشتار حاضر بر آن است تا دیدگاه‌های حضرت آیت‌الله خامنه‌ای علیه السلام را بیش از پیش نمایان کند.

۳. مفهوم‌شناسی

۳-۱. خانواده

خانواده در فرهنگ معین به معنای خاندان، اهل خانه، اهل بیت، تیره، مجموعه افرادی که پیوند سببی یا نسبی دارند و زیر یک سقف زندگی می‌کنند، آمده است. (معین، ۱۳۶۲، ص ۳۰۱) در لغت‌نامه دهخدا آمده است: «خانواده به معنای خاندان، دودمان، یگانه سازمان اجتماعی بادوام و همگانی که از دیرباز در زندگی بشرهای ماقبل تاریخ وجود داشته و حتی قبل از عبادتگاه و دولت و هر سازمانی که برای تمرکز فعالیت انسان به وجود آمده است» (دهخدا، ۱۳۸۵). مرکز آمار، خانواده یا خانوار را افرادی می‌داند که باهم در یک اقامتگاه زندگی می‌کنند، با یکدیگر هم خرج هستند و باهم غذا می‌خورند. قرآن کریم واژه اهل را در سوره‌های متعدد به معانی مختلف از جمله خانواده، زن و فرزند و اهل خانه به کار برده است. برای مثال در آیه ۳۵ سوره نساء، زبیدی اهل را به معنای عشیره و نزدیکان می‌داند (زبیدی، ۱۳۸۵، ۳۵/۱۴).

سازمان ملل متحد (۱۹۹۴) در آمار جمعیتی خود، خانواده را چنین تعریف می‌کند: «خانواده یا خانوار به گروه دو یا چند نفره‌ای گفته می‌شود که باهم زندگی می‌کنند، درآمد مشترک برای غذا و دیگر ضروریات زندگی دارند و از راه خون، فرزندخواندگی یا ازدواج باهم نسبت دارند». در تعریف اسلامی، خانواده با ازدواج یک زن و مرد تشکیل می‌شود که اهدافی دارد، ولی هدف اصلی آن در جوامع اسلامی بقای نسل و به دنیا آوردن فرزندان است. در نگاهی به نسبت سنتی، خانواده بهنجار را زن و شوهری تشکیل می‌دهند که باهم پیمان ازدواج بسته‌اند و فرزندی بیولوژیک دارند. بدیهی است که در این تعریف، نقش زن و مرد روشن است. زن، مسئولیت فرزندان و کارهای منزل را برعهده دارد و مرد، مسئول امور اقتصادی و تأمین معاش و اقتدار نهایی را برعهده دارد. هرچند امروزه این تعریف مورد توجه نیست، اما تعریف جایگزین کاربردی هم از خانواده وجود ندارد.

کنش اساسی هر خانواده، فراهم کردن تحول و رشد شخصی و نوعی است. این تحول، مستلزم بودن محیطی محافظ یا نگه‌دارنده است. محیطی که بتواند خود آسیب پذیر فرد را در برابر ناملایمات حفظ کند و فرد مجبور نباشد از بودن و هستی خود برای مبارزه با این ناملایمات هزینه کند. وقتی فرد در خانواده عمل می‌کند واکنش‌ها و پاسخ‌های فرد به محرک‌های بیرونی شکل می‌گیرد. این واکنش‌ها یا تنظیم پاسخ‌گری فرد باید با محوریت عقل فطری و به تدریج، تحول عقل خداسو سازمان یابد. والدین در خانواده، سازمان‌دهنده ادراک افراد از خود، دنیا، مبدأ و معاد هستند. چنانچه این کنش به خوبی مدیریت نشود انواع اختلالات روان شناختی در افراد به وجود می‌آید؛ زیرا افراد با ادراک ناقص از واقعیت تحول می‌یابند. (جان بزرگی و دیگران، ۱۴۰۲، ص ۸)

۳-۲. مودت

مودت از ود به معنای دوست داشتن چیزی و آرزوی بقای آن است. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ص ۵۱۶) مودت، آن دوست‌داشتنی است که با اظهار علاقه و جلوه یافتن دوستی ملازم است. مودت بر وزن مفعله، ثبات و دوام عمل و شدت و قوت تأثیر فعل را افاده می‌کند. چنین دوست‌داشتنی در خانواده کلیدی است. واژه مودت به نقل از ابن سیده (۱۴۲۱)، واژه‌های ودا با

کسره، ضمه و فتحه (ود) و وداد و موده و مودد، همگی مصادر واژه (ود) هستند که معنای احب می‌دهد (ابن منظور، ۱۳۷۴، ۱۵/۱۷۷). از این رو، موده مصدری در قالب اسم مصدر و به معنای دوستی و مهرورزی است. مودت به معنای صداقت، مهربانی، خیرخواهی، نیک‌اندیشی، دوست‌داشتن (قرشی، ۱۳۷۱، ۷/۱۹۳) و آرزوست (ابن منظور، ۱۳۷۴، ۳/۴۵۴). کلمه مودت به معنای محبتی است که اثرش در مقام عمل ظاهر باشد. در نتیجه نسبت مودت به محبت، نسبت خضوع است به خشوع؛ زیرا خضوع، آن خشوعی را گویند که در مقام عمل اثرش هویدا شود. برخلاف خشوع که به معنای نوعی تأثیر نفسانی است که از مشاهده عظمت و کبریایی در دل پدید می‌آید (علامه طباطبایی، ۱۳۷۸، ۱۶/۲۵۰).

۳-۳. رحمت

ابن منظور در لسان العرب می‌گوید: «رحمت به معنای رقت و مهربانی کردن، رأفت و مغفرت است». (ابن منظور، ۱۳۷۴، ۱۲/۲۳۰) راغب در المفردات می‌گوید: «رحمت، مهربانی و رقتی است که تقاضای احسان به فردی دارد که مورد رحمت قرار گرفته است» (راغب اصفهانی، بی تا، ص ۱۹۱). جارالله زمخشری معتقد است که اصل معنا و مفهوم رحمت، عاطفه و مهربانی است (زمخشری، ۱۳۹۱، ص ۱). علامه طباطبایی می‌گوید: «رحمت، تأثیر و انفعال مخصوصی است که در وقت دیدن محتاج، عارض قلب می‌شود و شخص را به رفع نیاز و کاستی‌های محتاج و نیازمند وادار می‌کند. این معنا به حسب تحلیل، به عطا و فیض برمی‌گردد. به همین معنا خداوند سبحان به صفت رحمت توصیف می‌شود؛ یعنی رحمت در خداوند به معنای عطا و احسان است نه تأثیر و انفعال قلب؛ زیرا در ذات باری، انفعال نیست. یکی از جلوه‌گاه‌ها و موارد خودنمایی مودت و رحمت، جامعه کوچک خانواده است؛ زیرا زن و شوهر در محبت و مودت ملازم یکدیگر هستند. این دو باهم و به‌ویژه زن، فرزندان کوچک‌تر را رحم می‌کنند؛ زیرا در آنها ضعف و عجز مشاهده می‌کنند و می‌بینند که طفل صغیرشان نمی‌تواند حوائج ضروری زندگی خود را تأمین کند. بنابراین، آن محبت و مودت وادارشان می‌کند به اینکه در حفظ و حراست، تغذیه، لباس، منزل و تربیت او

تلاش کنند و اگر این رحمت نبود نسل به کلی منقطع می‌شد و هرگز نوع بشر دوام نمی‌یافت.
(علامه طباطبایی، ۱۳۷۸، ۱/۱۱۸)

۴. اصول تأمین مودت و رحمت

خانواده، کانون شکل‌گیری شخصیت و موفقیت هر فرد است. خانواده در اسلام یعنی، محل سکونت دو انسان، محل آرامش روانی دو انسان، محل انس دو انسان با یکدیگر، محل تکامل یک نفر به وسیله یک نفر دیگر، آنجایی که انسان در آن صفا و راحتی روانی می‌یابد. این محیط خانواده است. این اصول در اندیشه‌های قرآنی رهبر معظم انقلاب شامل: خانواده سالم، پایه و اساس مودت، آرامش‌گری، تأمین‌کننده مودت، رعایت احکام اسلامی، زمینه ایجاد مودت، دین‌داری، همکاری در امور عبادی و خانواده، محبت و تکریم، احترام متقابل، اعتمادسازی و وفاداری، رعایت مسائل جنسی در چهارچوب خانواده، رعایت حجاب و عفاف و رعایت نقش‌ها و حقوق متقابل است.

۴-۱. خانواده سالم، پایه و اساس مودت

نیاز انسان به زندگی اجتماعی و تشکیل خانواده نیازی فطری است. تطابق نیازهای درونی و امکانات بیرونی که از مصادیق تام حکمت الهی است این امکان را فراهم کرده است تا انسان‌ها با روی آوردن به ازدواج به این میل باطنی و خواسته طبیعی خود پاسخ دهند. تعلیمات دینی از جمله آیات قرآنی در تبیین فلسفه ازدواج به همین اصل توجه دارند. این آیات، پیوند زناشویی را که از زیباترین لحظات زندگی زنان و مردان است از آیات الهی و منشأ آرامش و آسایش می‌دانند: «ومن آیاته أن خلق لکم من أنفسکم أزواجاً لتسکنوا إليها وجعل بینکم مودةً ورحمةً إن فی ذلك لآیات لقوم یتفکرون» (روم: ۲۱). همچنین بقای نسل را نتیجه این امر مبارک و میمون می‌شمارند: «والله جعل لکم من أنفسکم أزواجاً وجعل لکم من أزواجکم بنین وحفدة» (نحل: ۷۲).

رسول اکرم ﷺ نیز ازدواج را سنت خود خوانده تا با انتساب این کار به خود بر ارزش آن بیفزاید، اهمیت آن را بر پیروان خودش بیشتر نمایان و بر انجام دادن به موقع آن تأکید کند، این

سنت طبیعی را با سنت الهی به هم آمیزد تا مسلمانان به انگیزه پاداش و ثواب نیز به این کار رغبت مضاعف ورزند و با تشکیل خانواده در تربیت انسان‌های بافضیلت، متدین، سالم و عاطفی تلاش کنند. (علی اکبری، ۱۳۹۲) هدف زندگی، رسیدن به کمال است و انسان با دو نعمت بی بدیل عقل و اختیار باید تلاش کند تا مسیر کمال را برای خود هموار کند. در این رهگذر، ازدواج اگرچه جزو واجبات نیست، ولی در قالب کاری الهی به قدری توصیه و ترغیب شده است که نشان از اصرار حق تعالی به این امر مهم دارد. قطع نظر از تأمین نیازهای غریزی و جنسی و تولید نسل، نیاز به یک همراه صمیمی و مایه آرامش و دلگرمی برای تداوم فعالیت‌های زندگی یک ضرورت است (علی اکبری، ۱۳۹۲).

خانواده بنیاد بسیار مهمی است. فایده خانواده در تربیت نسل بشر و ایجاد انسان‌های سالم از نظر معنوی، فکری و روانی، فایده‌ای منحصر به فرد است. هیچ چیز جای خانواده را نمی‌گیرد. وقتی نظام خانواده وجود داشته باشد این میلیارد‌ها انسان هریک دو موکل و دو پرستار ویژه دارند که هیچ چیز جای آنها را نمی‌گیرد. (بیانات مقام رهبری رحمته الله علیه در مراسم عقد جوانان، ۱۳۸۱/۱۰/۴) خانواده محیط امنی است که در آن، فرزندان و پدر و مادر می‌توانند روح، فکر و ذهن خود را در این محیط امن و قابل اعتماد سالم نگه دارند و رشد دهند. وقتی خانواده سست شد نسل‌هایی که همین‌طور پشت سر هم می‌آیند، بی حفاظ هستند (بیانات مقام رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۱۲/۱۸). «انسان برای تربیت است. انسان برای هدایت، تعالی و کمال است. این نمی‌شود مگر در یک محیط امن. محیطی که در آن عقده به وجود نیاید، انسان اشباع بشود، در آن، تعلیمات هر نسلی به نسل بعد منعکس بشود و از کودکی، یک انسان، تحت تعلیم صحیح، روان، طبیعی و فطری دو معلم که نسبت به او از همه انسان‌های عالم مهربان‌ترند؛ یعنی پدر و مادر قرار بگیرند» (بیانات مقام رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۵/۲۰). «انتقال فرهنگ‌ها و تمدن‌ها و حفظ اصول و عناصر اصلی یک تمدن و یک فرهنگ در یک جامعه و انتقالش به نسل‌های پی‌درپی به برکت خانواده انجام می‌گیرد» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۷/۱/۲۶).

۴-۲. آرامش‌گری، تأمین‌کننده مودت

«خانواده در اسلام یعنی، محل سکونت دو انسان، محل آرامش روانی دو انسان، محل انس دو انسان با یکدیگر، محل تکامل یک نفر به وسیله یک نفر دیگر. آنجایی که انسان در آن صفا می‌یابد، راحتی روانی می‌یابد، این محیط خانواده است. کانون خانواده این قدر اهمیت دارد». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۱۰/۴) «اسلام در بیان قرآن در چند جا این آفرینش زن و مرد و هم‌زیستی اینها و در نهایت زوجیت آنها را برای آرامش و سکن برای زن و مرد شناخته است» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۹/۶). در قرآن آمده است: «وجعل منها زوجها لیسکن إلیها» (اعراف: ۱۸۹). دوجا در قرآن، تعبیر سکن تا آنجایی که من یادم هست، وجود دارد. خدای متعال، زوج آدمی را از جنس او قرار داد. زوج زن را زوج مرد را از جنس خود او قرار داده تا اینکه آدمی بتواند - چه زن و چه مرد - در کنار شوهر یا همسر احساس آرامش کند» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۵/۱۰/۵).

«این آرامش، سکونت و نجات از تلاطم‌های روحی و اضطراب‌های زندگی است. میدان زندگی، میدان مبارزه است و انسان در او دائماً در معرض نوعی اضطراب است. این بسیار چیز مهمی است. اگر این آرامش و سکونت به نحو صحیحی تحقق پیدا کند زندگی سعادتمندانه می‌شود، زن خوشبخت می‌شود، مرد خوشبخت می‌شود، بچه‌هایی که در این خانه متولد می‌شوند و پرورش می‌یابند بدون عقده رشد خواهند یافت و خوشبخت خواهند شد؛ یعنی از این رو، زمینه برای خوشبختی همه اینها فراهم است». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۴/۳۱) «انسان گاهی در زندگی دچار تلاطم می‌شود. همسر، یک آرامشی به انسان می‌دهد که متلاطم نباشد. این در صورتی است که فضای خانه، فضای متلاطمی نباشد» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۸۱/۳/۸). «انسان در تلاطم‌های زندگی که ناشی از برخوردهای ناگزیر است به دنبال یک فرصت می‌گردد تا به آن پناه برد. اگر یک زوج باشند در این تلاطم‌ها به یکدیگر پناه می‌برند. زن به شوهرش پناه می‌برد و شوهر هم به زنش پناه می‌برد. مرد در کشاکش زندگی مردانه خود، احتیاج به یک لحظه آرامشی دارد تا بتواند راه را ادامه بدهد. آن

لحظه آرامش کی است؟ همان وقتی است که او در محیط سرشار از محبت و عطوفت خانوادگی خودش قرار می‌گیرد. با همسر خودش که به او عشق می‌ورزد با اوست، درکنار اوست و با او احساس یگانگی می‌کند. وقتی با همسر خود مواجه می‌شود این همان لحظه آسایش و آرامش است» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۸۱/۶/۶).

«زن هم در کشاکش زندگی زنانه خود، با بحران‌ها و با تلاطم‌هایی مواجه می‌شود. چه در محیط بیرون از خانه مشغول تلاش و فعالیت و کارهای گوناگون سیاسی و اجتماعی و... باشد یا در داخل خانه مشغول باشد که زحمت و اهمیتش کمتر از کار بیرون نیست. حالا زن در این کشاکش به تلاطم‌هایی برخورد می‌کند و چون روح او ظریف‌تر است بیشتر به آرامش، به آسایش، به تکیه کردن به یک شخص مطمئن احتیاج دارد. او کیست؟ او شوهر اوست». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۸۱/۶/۶) «انسان که ماشین نیست، انسان روح است، انسان معنویت است، انسان عواطف و احساسات است. حالا می‌خواهد آرامش پیدا کند. این آرامش کجاست؟ محیط خانواده است» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۱۱/۱۶). «محیط خانواده، محیط آرامش است. باید محیط آرامش باشد. این عاطفه‌ای که در زن و مرد نسبت به هم وجود دارد به این آرامش درونی کمک می‌کند. این سکونت، این آرامش، به معنای آرامش درمقابل حرکت نیست، حرکت خوب است. این به معنای آرامش درمقابل تلاطم است» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۸۱/۳/۸). «این بهره‌ای که مرد و زن از این خانواده آرام می‌برند، بهره کاری آنها را در بیرون خانواده بالا می‌برد، به آن اهمیت و ارزش می‌دهد، آن را بارزش و باکیفیت می‌کند» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۱۲/۱۵).

۳-۴. رعایت احکام اسلامی، زمینه ایجاد مودت

«اگر روش‌های اسلامی رواج پیدا کند خانواده مستحکم خواهد شد. همچنان که در گذشته‌های ما - نه در دوران منحوس پهلوی - آن وقت‌هایی که هنوز ایمان مردم سالم‌تر و کامل‌تر و

دست‌نخورده‌تر بود، در زمان قدیم، خانواده مستحکم‌تر بود. زن و شوهر به هم علاقه‌مندتر بودند، فرزندان در محیط‌های امن و امان بیشتری پرورش پیدا می‌کردند. حالا هم راه همین است. آن خانواده‌هایی که جهات اسلامی را رعایت می‌کنند، اینها غالباً خانواده‌هایی محکم‌تر، بهتر، قوی‌تر و محیط امن‌تری برای فرزندان و کودکان خواهند بود». (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۸/۱/۱۵) «در بنا و تشکیل خانواده و در حفظ خانواده باید این احکام اسلامی را رعایت کرد تا خانواده باقی بماند. بنابراین، شما در خانواده‌های متدین که زن و شوهر به این حدود اهمیت می‌دهند، می‌بینید که سال‌های متمادی باهم زندگی می‌کنند. محبت زن و شوهر به یکدیگر باقی می‌ماند و جداییشان از هم سخت است و دل در گرو محبت یکدیگر دارند. این حسن و این محبت‌هاست که بنای خانواده را ماندگار می‌کند و لذا اسلام به این چیزها اهمیت داده است» (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۱۲/۲۳).

۴-۴. دین‌داری

«در جوامع اسلامی یعنی، جوامع متدین و مذهبی مشاهده می‌کنیم که دونفر آدم مدت طولانی باهم زندگی می‌کنند و اصلاً ازهم سیر نمی‌شوند، بلکه دلبستگی‌شان به هم بیشتر می‌شود. انس و محبت و وفایشان به همدیگر بیشتر می‌شود. این همان خاصیت تدین و دینداری و مذهبی بودن و جهات خدایی را رعایت کردن است». (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۸۰/۱/۲) چندروزی از آغاز زندگی مشترک علی علیه‌السلام و فاطمه علیها‌السلام می‌گذشت. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نظر علی علیه‌السلام را درباره همسرش جویا شد: «علی جان! فاطمه را چگونه همسری یافتی؟» حضرت علی علیه‌السلام هم با کلامی که حکایت از اوج شکر و سپاس او داشت نظر خود را درباره عشق جاودانی‌اش این‌گونه خلاصه کرد: «نعم العون علی طاعة الله؛ سرورم، او بهترین یار در انجام طاعت پروردگار است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۱۷/۴۳). بدینسان بهترین داماد عالم از سر عشق الهی خویش، پرده برمی‌دارد و راه سعادت ابدی را در زندگی مشترک به همه زوج‌های جهان نشان

می‌دهد؛ یعنی ای مردهای علوی و ای زنان فاطمی! دست یکدیگر را به خاطر خداوند و برای انجام طاعت او بگیرید و تا بهشت رضوان خدای مهربان همسفر هم باشید.

«وجه مشترک زوجین در زندگی باید عبارت باشد از توجه به خدا و اطاعت دستورات الهی و عمل به فرامین خدا. زن و شوهر باید همدیگر را در این جهت حفظ کنند. اگر زن می‌بیند که شوهر او بی‌اعتنا به مسائل دینی است او را با حکمت و اخلاق خوش و ظرافت و زیرکی زنانه وادار به آمدن در راه خدا کند. مرد هم اگر می‌بیند زنش بی‌اعتناست او هم باید همین تکلیف را انجام دهد. این از کارهای اساسی در زندگی است». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۲/۲/۱۳) «مهمترین کمک به همسر این است که سعی کنید همدیگر را دین‌دار نگه دارید. مراقب باشید همسران خطای دینی نکنند. این مواظبت هم به معنای پاسبانی و دیده‌بانی نیست. این مراقبت، مراقبت اخلاقی است، مراقبت مهربانانه و مراقبت پرستارانه است. اگر چنانچه خطایی از همسران دیدید آن را باید با شیوه بسیار لطیف و عاقلانه‌ای در او ازین ببرید و برطرف کنید. یا با تذکر و یا با بعضی از مراعات‌ها. نسبت به هم مسئولیت دارید» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۸/۳).

۴-۵. همکاری در امور عبادی و خانواده

«همدلی و همکاری کردن معنایش این است که همدیگر را در راه خدا حفظ کنید. تواصی به صبر و تواصی به حق کنید. اگر خانم خانه می‌بیند شوهرش دارد دچار يك انحرافی می‌شود، فرضاً در يك معامله نامشروعی دارد قرار می‌گیرد، توی يك جریان غلطی دارد می‌افتد، توی پول درآردن‌های نادرست دارد می‌افتد، توی رفیق‌بازی‌های ناسالم دارد می‌افتد، اول کسی که باید او را حفظ کند اوست. اگر متقابلاً مرد این احساس‌ها را به نوع دیگری از زنش کرد اولین کسی که باید او را حفظ کند شوهر اوست. البته حفظ کردن هم، با محبت و با زبان خوش و با منطق صحیح و با برخورد مدبرانه و حکیمانه حاصل می‌شود نه با بداخلاقی و قهر و این چیزها؛ یعنی هر دو مراقب باشند تا آن دیگری را در راه خدا حفظ کنند». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد،

«اگر می‌بینید طرف شما، شوهر یا زن شما کاهل نماز است به نماز کم اهمیت می‌دهد، به راست‌گویی کم اهمیت می‌دهد، به شغل دولتی کم اهمیت می‌دهد به مال مردم کم اهمیت می‌دهد، او را بیدار کنید، به او بگویید، به او بفهمانید و کمک کنید که خودش را اصلاح کند یا اگر می‌بینید که در امر محرم و نامحرم، در امر پاکی و نجسی، در امر حلال و حرام آدم بی‌اعتنا و بی‌مبالاتی است به او توجه بدهید، او را آگاه کنید، کمک کنید که خوب شود. دروغ‌گوست، غیبت‌کن است، به او تفهیم کنید، نه اینکه دعوا کنید، نه اینکه اوقات تلخی کنید، نه اینکه مثل يك منتقد بداخلاق بنشینید يك كناری هی نق بزنید» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳/۶/۱۳۷۴).

۴-۶. محبت و تکریم

«بالتر از واقعیات زندگی، آرزوها و عشق‌ها و احساسات انسانی در زندگی نقش دارند. نقششان هم نقش تبعی و درجه دوم نیست، بلکه نقش اصلی است و می‌تواند ملاط این بنای فخیم و بسیار مستحکم قرار بگیرد. این را چگونه باید تنظیم کرد. زن و مرد باید هرکدام جایگاه خودشان را بشناسند. مرد نسبت به زن و زن نسبت به مرد نگاهی محبت‌آمیز و همراه با يك عشق پاك داشته باشند و این عشق را حفظ کنند؛ چراکه زایل شدنی است، مثل همه چیزهای دیگر. باید نگهش دارند و حفظ کنند که زایل نشود.» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد ۲۲/۱۲/۱۳۷۸) «اگر در زندگی محبت وجود داشت، سختی‌های بیرون خانه آسان خواهد شد. برای زن هم سختی‌های داخل خانه آسان خواهد شد» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۱/۸/۱۳۷۷). «این رابطه انسانی براساس محبت و رابطه عاطفی استوار است؛ یعنی زن و شوهر باید به هم محبت داشته باشند و همین محبت، هم‌زیستی آنها را آسان خواهد کرد. عامل محبت هم به پول و تشریفات و این چیزها بستگی ندارد» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۴/۹/۱۳۷۵). «محبت، خانواده را پایدار می‌کند. محبت، مایه آبادی زندگی است. کارهای سخت به برکت محبت برای انسان آسان می‌شود. در راه خدا هم اگر انسان با محبت وارد شود مشکلات آسان خواهد شد» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در

مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۷/۳۰). «اگر محبت باشد بی‌وفایی و بی‌صفایی و خیانت به یکدیگر، دیگر نخواهد بود. محبت که بود فضا، فضای انس می‌شود. فضای قابل تحمل و مورد استفاده و شیرین ایجاد می‌گردد» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۹/۲۴). «زن و شوهر هرچه بیشتر به هم محبت کنند زیادی نیست. آنجایی که محبت هرچه زیاد شود، ایرادی ندارد محبت زن و شوهر است. هرچه به هم محبت کنید، خوب است و محبت هم اعتماد می‌آورد» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۷/۱/۱۹).

«محبت زن و شوهر جزو محبت خدایی است. این از آن محبت‌های خوب است. هرچه بیشتر شود، بهتر است. وقتی محبت باشد از محبت، خاراها گل می‌شود. اگر چیز ناخوشایندی هم در همسر وجود داشته باشد وقتی محبت بود آن چیزهای ناخوشایند به کلی رنگ می‌بازد و محبت همه چاله‌ها را صاف می‌کند». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۸/۱/۱۵) «شما می‌توانید محبت همسران را روزه‌روز زیاد کنید. چطوری. با اخلاق خوب، با رفتار مناسب، با وفاداری» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۷/۳۰). «اگر زن بخواند شوهرش به او محبت بورزد باید حرکت و تلاش کند. اگر مرد بخواند زنش او را دوست داشته باشد، محتاج تلاش و ابتکار است» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۷/۱/۱۹). «محبت در صورتی خواهد ماند که طرفین حقوق یکدیگر و حدود خود را رعایت کنند و از آن تخطی و تجاوز نکنند؛ یعنی در واقع هر کدام از این دو طرف که دو شریک هستند و باهم زندگی را بنا می‌کنند، سعی کنند که جایگاه خود را در دل و ذهن و فکر طرف مقابل جایگاه راسخ و نافذی قرار دهند؛ یعنی همان نفوذ معنوی، همان ارتباط و پیوند قلبی زن و شوهر. حقوق اسلامی برای این است» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۷/۱۲/۱۱). «اگر بخواهید این محبت باقی بماند به جای اینکه از طرف مقابلتان توقع کنید که او مرتب به شما محبت کند از دل خودتان بخواهید که تراوش محبت او روزه‌روز بیشتر شود. محبت به طور طبیعی، محبت می‌آفریند» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۷/۷/۱۹).

۴-۷. احترام متقابل

«زن و شوهر باید به یکدیگر احترام بگذارند، نه احترام ظاهری و تشریفاتی، بلکه احترامی واقعی.» (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد ۱۳۸۰/۱/۲) «احترام به این معنا نیست که مثلاً همدیگر را با القاب و آداب صدا کنند، بلکه قلباً مرد نسبت به زن خود و زن نسبت به مرد خود احساس احترام داشته باشند. احترام را در قلب خود نگه دارید، برای هم حرمت قائل باشید. این در اداره زندگی مهم است. بین زن و شوهر، اهانت و تحقیر و تذلیل نباشد» (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۱/۹/۱۹).

۴-۸. اعتمادسازی و وفاداری

«نگه داشتن محبت به این است که زن و شوهر اعتماد یکدیگر را جلب کنند. اطمینان که پیدا شد محبت پایدار می شود و انس به وجود می آید.» (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۴/۹/۲۸) «اساس محبت، اطمینان است. اگر اعتماد بین زن و شوهر از بین رفت، محبت، آرام آرام از بین خواهد رفت. باید به هم اعتماد داشته باشید» (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۷/۱/۱۹). «اگر می خواهید محبت طرف مقابلتان به شما زیاد باشد، وفاداری کنید، حس اعتماد او را جلب کنید. یکی از چیزهایی که محبت را در خانواده به کلی به هم می ریزد، بی اعتمادی زن و شوهر به همدیگر است» (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۷/۱۹). «وفاداری، خیلی مهم است. اگر زن، احساس کند شوهرش به او وفادار است و شوهر احساس کند زنش به او وفادار است این خود به وجود آورنده محبت است. آن وقت خانواده پایدار خواهد شد. یک بنای مستحکم و پایدار که سال های متمادی ادامه پیدا می کند» (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۷/۳۰). «اگر زن یا شوهر احساس کند که دل همسرش در گروی جای دیگر است، اگر احساس کند به او راست نمی گوید، اگر احساس کند با دورویی برخورد می کند، اگر احساس کند صمیمیتی در بین نیست، هرچه هم محبت داشته باشد این محبت، ضعیف خواهد شد» (بیانات مقام معظم رهبری دامت‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۱۲/۲).

«محبت، سرمایه‌ای است که در اول ازدواج خدا هدیه می‌کند. محبت همسر شما به شما وابسته به عمل شماست. اگر بخواهید همسران به شما آن محبتش محفوظ بماند باید رفتار خودتان را محبت‌برانگیز کنید. بایستی وفاداری کنید، امانت نشان بدهید، صفا نشان بدهید. توقعات خود را خیلی بالا نبرید، باید همکاری کنید، باید اظهار محبت کنید. هردو نسبت به هم این وظیفه را دارید. همکاری باشد، ایرادگیری و زیاده‌طلبی نباشد». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۱۲/۱۹) «درست نگاه کنید، ببینید شوهر شما یا زن شما روی چه چیزهایی خیلی حساس است، از آنها اجتناب کنید. بعضی‌ها بی‌اعتنایی می‌کنند. مثلاً فرض بفرمایید که زن از يك عادتى كه مرد دارد بدش می‌آید، این مرد هم بی‌اعتناست و آن عادت را باز تکرار می‌کند. این بد است. همین‌طور زن‌ها. فرض بفرمایید زن‌هایی هستند که هوس‌های شخصی خود را فلان چیز را بخریم، فلان جا برویم و... (بر راحتی و آسایش شوهر ترجیح می‌دهند. چه لزومی دارد؟ اصل کار، شما دو نفر هستید. همه دنیا فرع شمايند. همدیگر را داشته باشید، با همدیگر مهربان باشید)» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۱/۹/۲۴).

«اگر يك وقتى خداى نكرده يك كدورتى پيش آمد بايد لابه‌لای محبت ذوبش کنید و از بین ببرید. نباید يك حرف كوچكى را بزرگ کنند و مرتب كش بدهند، اینها نباید باشد». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۹/۲۴) اگر زن و شوهرها نسبت به احساسات یکدیگر بی‌اعتنایی و بی‌توجهی کنند و به تدریج حالت بی‌محبتی از یک طرف به وجود می‌آید چون بی‌محبتی، مرضی مسری است، حتماً به آن طرف دیگر هم سرایت می‌کند. این‌طوری است. نباید بگذارید، هردو باید تلاش و کوشش کنید. این پایه اصلی است» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۵/۱۶).

۴-۹. رعایت مسائل جنسی در چهارچوب خانواده

«امروز در دنیا تعبیر بدی از محبت می‌کنند، این عشقی که تعبیر می‌کنند، اینها آن محبت واقعی نیست. این، همان حالت هیجان جنسی است که به يك شكل خاصى آن را ظاهر می‌کنند. این

ممکن است در خیلی از موارد پیش بیاید، ارزشی هم ندارد. آن چیزی که بالارزش است، آن محبت عمیق و صمیمی و خدایی و همراه با احساس مسئولیت متقابل بین زن و شوهر است که بدانند يك واحدند و يك هدف را دنبال می‌کنند. این آن محبتی است که خانواده براساس آن شکل می‌گیرد». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۱۰/۱۵) «آن محبت‌ها و عشق‌هایی که براساس مبانی انسانی نیست آن محبت، از روی مسائل ظاهری و شهوات زودگذر است، اینها خیلی پایه و بنیادی ندارد، اما آن محبتی که براساس اصل انسانی است که خدای متعال آن را قرار داده، به‌ویژه اگر چنانچه با شرایطی که در همین ازدواج اسلامی رعایت شده و توصیه شده همراه باشد این محبت روزبه‌روز بیشتر می‌شود» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۸۰/۱/۲). «طراوت و شیرینی زندگی، محصول مهارت‌ها و رعایت‌های زن و شوهر است. امام علی علیه السلام فرمود: «لکل شیء آفة؛ هرچیزی را در این عالم آفتی است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۲۸/۷۰).

«برای نگاهداری و بهره‌مندی شایسته از هرچیز خوب و بالارزشی، باید اول آفات آن را شناسایی کرد آن‌گاه با درایت و هوشمندی به مقاوم‌سازی و ایجاد صیانت همت گماشت. این قاعده زندگی دنیاست. هرچه ارزش چیزی افزون‌تر باشد، آفات آن هم بیشتر و خطرناک‌تر است. زندگی مشترک که با میثاق مقدس ازدواج آغاز می‌شود، یکی از بالارزش‌ترین نعمت‌های الهی برای انسان‌هاست و از اتفاق در معرض آفت‌های فراوان قرار دارد. چشم باز و مراقبت همسران و شناخت درست از آسیب‌ها، راه نجات از فتنه‌های شیطان است». (علی‌اکبری، ۱۳۸۴) «اسلام، همین گزینه جنسی را پشتمانه بنای خانواده قرار داده است؛ یعنی وسیله استحکام خانواده قرار داده است. یعنی چه؟ یعنی، وقتی زن و مرد عفیفند و متدین و خداترسند و طبق دستور اسلام از گناه در باب غریزه جنسی اجتناب می‌کنند، طبعاً نیاز زن و مرد به یکدیگر در این مورد بیشتر خواهد شد. وقتی به هم زیاده‌تر احتیاج داشتند این بنای خانواده که پایه اصلی‌اش زن و مرد است مستحکم‌تر خواهد شد» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۸۰/۱۲/۹). «اسلام می‌خواهد این پشتمانه را از خانواده نگیرد. اسلام می‌خواهد این انسان‌ها بیرون از محیط خانواده

این غریزه را اشباع نکنند، تا نسبت به خانواده بی‌قید و بی‌اعتنا و لالایی بشوند، لذا است که جلوی راه را سد می‌کند» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۶/۱۲/۱۸).

۴-۹-۱. رعایت حجاب و عفاف

«اسلام که راجع به حجاب حرف می‌زند آیات قرآن که راجع به حجاب حرف می‌زند، راجع به حدود زن و مرد با یکدیگر دستور دارد، این به خاطر خود مردم است، به خاطر همین خانواده‌هاست. همین دخترهای جوان که شوهرشان را می‌خواهند از دست ندهند، این پسرهای جوان که زن محبوبشان را می‌خواهند از دست ندهند. این، بدون حجاب و بدون رعایت نمی‌شود. آیات قرآن این طور حکمت‌آمیز و عمیق است». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۵/۵/۱۱) «اسلام آن قدر گفته است که چشمتان را ببندید، به نامحرم نگاه نکنید. به زن یک جور گفته و به مرد یک جور دیگر گفته، برای این است که وقتی چشم به یک طرفی رفت، آن وقت بخشی از سهم آن کسی که همسر شماست، آن طرف خواهد رفت. حالا چه شما مرد باشید و چه زن باشید فرقی نمی‌کند. یک قسمتی می‌رود آنجا. وقتی اینجا کم گذاشتی، محبت ضعیف خواهد شد. محبت که ضعیف شد، بنای خانوادگی، متزلزل می‌شود. آن وقت آنچه که برای تو لازم است از دستت می‌رود و آنی که برایت مضر است به خیال خودت به دست آورده‌ای» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۵/۲/۱۷).

۴-۹-۲. عوامل عفاف

«قل للمؤمنین یغضوا من أبصارهم و یحفظوا فروجهم * و قل للمؤمنات یغضن من أبصارهن و یحفظن فروجهن» (نور: ۳۰ و ۳۱)؛ «چشم‌هایتان را به هر منظره‌ای باز نکنید، به هر چیزی نگاه نکنید تا به هرطرفی کشانده نشوید این برای چیست. این برای این است که این زن و شوهر به هم مهربان و وفادار بمانند. آن مردی و آن زنی که در جوامع فاسد دنیا به هرجا رسیدند، به هر گذرگاهی که رفتند، هرطور دلشان خواست سوءاستفاده کردند و اختلاط پیدا شد دیگر برای آنها محیط خانوادگی چقدر اهمیت پیدا خواهد کرد؟ هیچ. اسمش را هم گذاشته‌اند آزادی که اگر این

آزادی باشد، بزرگ‌ترین بلیه‌های بشر محسوب می‌شود. آن مردی که هرطور دلش بخواهد به هرطرف متمایل باشد به طرف زن‌ها، عنانی ندارد، حفاظی ندارد و آن زنی که با حیا و عفاف و حجاب انسانی آراسته نیست، حفاظی ندارد، چنین زن و مردی برای زن خودشان، برای شوهر خودشان احترامی و اهمیتی قائل نیستند. در اسلام، یک زن و شوهر درمقابل هم مسئول هستند و به هم علاقه‌مندند. به هم محتاج و وابسته‌اند. یک سلسله عظیم و طولانی که از احکام ناشی می‌شود از چیست. از اینکه می‌خواهند خانواده محکم بماند و این زن و شوهر به هم خیانت نکنند و باهم باشند» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۷/۹/۱۲).

«من همیشه به مردهای جوان توصیه می‌کنم که شما در معاشرت با نامحرم و حتی محارم کاری نکنید و حرفی نزنید که زنان خود را وادار به حسادت کنید. به دختران جوان هم سفارش می‌کنم که در برخوردشان با مردهای بیگانه کاری نکنند و حرفی نزنند که حس حسادت و غیرت شوهرانشان را تحریک نمایند. این حسادت‌ها بدبینی می‌آورد و پایه‌های محبت را سست می‌کند و از ریشه می‌سوزاند». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۹/۱۰) «مسئله محرم و نامحرم و حجاب و نگاه کردن و نگاه نکردن و معاشرت‌های ناسالم و مضر، این چیزهایی که در اسلام این قدر تأکید شده، اینها اگرچه یک محدودیتی برای زن و مرد به وجود می‌آورد، اما اینها را شارع مقدس برای حفظ خانواده، برای ماندگار شدن این بنای مهم، تحکیم و تشریع کرده است که اگر در همین چیزها هر انسانی تدبیر کند و تأمل بکند، حکمت‌های بسیار بزرگی را خواهد دید» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته‌الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۷/۱۲/۱۱).

۴-۹-۳. زمینه‌های عفاف

«اینکه شما می‌بینید در اسلام، حجاب و روگیری و عدم معاشرت زن و مرد و این چیزها هست و یک عده آدم کوتاه‌بین و کوتاه‌نظر خیال می‌کنند اینها یک حرف‌های قشری است، نه، اینها عمیق است. این، برای این است که خانواده‌ها و دل‌های زوجین درجای خود بماند، این خانواده مستقر بماند. این برای اینهاست. محرم است، نامحرم است، نگاه نکن، معاشرت نکن، دست نده، نخند، جلوه‌گری نکن، جلوی دیگران آرایش نکن. این حرف‌هایی که اسلام می‌زند، دین می‌گوید،

فقه به ما می‌گوید، این برای این است که اگر اینها را رعایت کردید، این خانواده کوچک شما، این قانون کوچکی که حالا به وجود آمده است، مستحکم خواهد ماند و از آن بلایا فارغ خواهد شد. زن و مرد احساس می‌کنند که سر و کارشان با یکدیگر است. با این خانواده است. زن احساس نمی‌کند که خانه برای او یک وسیله دست و پاگیر است. یا مرد احساس نمی‌کند که خانه و زن برای او یک وسیله مزاحم است» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۱۲/۱۵).

۴-۱۰. رعایت نقش‌ها و حقوق متقابل

«اگرچه در نگاه خالق حکیم، زن و مرد در گوهر انسانی و روح آسمانی، همتا و همسانند و سهم هریک از حقیقت آدمیت به یک اندازه است، ولی حکمت الهی، این گوهر ملکوتی را در دو صدف زمینی با پیکره‌های متفاوت و ساختی ممتاز و البته نیازمند به یکدیگر، جای داده است که یکی از پرشکوه‌ترین نشانه‌های جمال معمار هستی به شمار می‌رود. حکمت تفاوت‌های زن و مرد در جسم و روان و نقش مکمل آنها برای تشکیل این واحد نوین به راستی چیست؟ آیا جای هریک را می‌توان عوض کرد؟ حقوق متقابل آنها چگونه است؟». (علی اکبری، ۱۳۸۴) «اسلام، مرد را قوام دانسته است: «الرجال قوامون على النساء» (نساء: ۳۴) و زن را ریحان می‌داند «المرأة ریحانة و لیست بقهرمانه» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۵۳/۱۰۰) این نه جسارت به زن است نه جسارت به مرد. نه نادیده گرفتن حق زن است و نه نادیده گرفتن حق مرد، بلکه درست دیدن طبیعت آنهاست. ترازوی آنها هم اتفاقاً برابر است؛ یعنی وقتی جنس لطیف و زیبا و عامل آرامش و آرایش معنوی محیط زندگی را در يك کفه می‌گذاریم و این جنس مدیریت و کارکرد و محل اعتماد و اتکا بودن و تکیه‌گاه بودن برای زن را هم در کفه دیگر ترازو می‌گذاریم، این دو کفه با هم برابر می‌شود. نه آن بر این ترجیح دارد و نه این بر آن» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۸/۱۲/۲۲).

«بعضی از مسلک‌های غلط که مخصوص زن‌ها هم نیست مردها هم گاهی همان مسلک‌ها را دنبال می‌کنند. دنبال این هستند که بگویند: نه! بیاییم اجناس این ترازو (نقش‌های زن و مرد) را جابه‌جا کنیم. حالا اگر این کار را بکنیم چه می‌شود؟ جز اینکه اشتباه می‌کنید و جز اینکه بوستان به زیبایی و نیکی پرداخته شده را خراب می‌کنید. غیر از این، کار دیگری نمی‌کنید. فواید همدیگر را می‌برید، محیط خانواده را هم بی‌اعتنا می‌کنید. زن و مرد را نسبت به هم دچار تردید و دودلی می‌کنید. آن محبت و عشقی را که مایه اصلی کار است از دست می‌دهید. گاهی اتفاق می‌افتد مرد در خانه، نقش زن را پیدا می‌کند. زن حاکم مطلق می‌شود و به مرد دستور می‌دهد این کار را بکن، آن کار را نکن. مرد هم دست بسته تسلیم است. خب چنین مردی دیگر نمی‌تواند تکیه‌گاه زن باشد. زن يك تکیه‌گاه خوب را دوست می‌دارد. گاهی اوقات از این طرف، مرد چیزهایی را به زن تحمیل می‌کند؛ فرض کنید که تمام خرید و کار و سر و کله زدن با مراجعان با خانم است. چرا. چون من کار دارم، وقت ندارم. مبنای وقت نداشتن است! می‌گویند باید بروم اداره، کارها را باید آن خانم انجام دهد. یعنی کارهای بی‌جاذبه و سنگین برای زن. البته ممکن است چند صبحی سرگرمش کند، اما کار او نیست». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۸/۱۲/۲۲)

«خدای متعال طبیعت زن را ظریف قرار داده است. بعضی از انگشت‌ها خیلی درشت و گنده هستند و برای کندن یک سنگ از زمین خیلی خوبند، اما اگر بخواهند یک جواهر خیلی ریز را لمس کنند، معلوم نیست بتوانند بردارند، اما برخی از انگشت‌ها ظریف و باریکند. آن سنگ را نمی‌توانند بردارند، اما آن خرده جواهر و خرده طلا را می‌توانند از روی زمین، جمع کنند. زن و مرد این طورند. هر کدام یک مسئولیتی دارند، نمی‌توان گفت کدام یک مسئولیتش سنگین‌تر است. مسئولیت هردو سنگین است. هردو لازم است. روح زن چون لطیف‌تر است احتیاج به آرامش بیشتری دارد. او نیاز به آسایش و تکیه کردن به یک جای مطمئن دارد این تکیه‌گاه شوهر است خدا اینها را این طور کنار هم قرار داده است». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله علیه در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۶/۲۸)

«مرد باید برود کار کند؛ یعنی سرپرستی امور خانواده به عهده مرد است. معیشت خانواده به عهده اوست. زن هرچه ثروت دارد مال خودش است، اما معیشت خانواده بردوش او نیست.» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۹/۶/۲۸) «روایت فوق، معنایش این نیست که زن، بایستی در همه امور، تابع شوهر باشد. نه! یا مثل برخی از این اروپا ندیده‌های بدتر از اروپا و مقلد اروپا، بگوییم که زن بایستی همه کاره باشد و مرد باید تابع باشد. نه این هم غلط است. بالاخره دوتا شریک و دوتا رفیق هستید. یک جا مرد کوتاه بیاید، یک جا زن کوتاه بیاید. یکی اینجا از سلیقه و خواست خود بگذرد، دیگری در جای دیگر تا بتوانید با یکدیگر زندگی کنید» (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله در مراسم خطبه عقد، ۱۳۷۷/۱/۱۹).

۵. نتیجه‌گیری

خانواده، رکن رکن پیکره جامعه بوده و صلاح و فساد آن، صلاح و فساد جامعه است. رشد و تعالی کشورها به تحول و سلامت خانواده‌ها وابسته است. اسلام، کامل‌ترین دین آسمانی، بی‌شک دارای طرح و برنامه‌ای منسجم و بی‌نظیر دارد. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رحمته الله سکان‌دار نظام اسلامی و یک مفسر و اسلام‌شناس برجسته، آشنای راه بود و اندیشه‌های والای وی چراغ راه است تا در پرتو این اندیشه‌های والا راه از چاه بازشناسیم. برای رسیدن به صلاح و فلاح جامعه در پرتو مودت و رحمت در خانواده باید اعضای خانواده در سلامت روان و آرامش بوده و با یکدیگر در امور عبادی و امور زندگی، همکاری داشته باشند. از ویژگی‌های مهم افراد خانواده می‌توان به دین‌داری، وفاداری، اعتمادسازی، رعایت تقوا در مسائل جنسی، حجاب و عفاف و رعایت نقش‌ها در خانواده ازسوی زوجین اشاره کرد. همچنین برای رسیدن به آرامش و مودت و رحمت در خانواده، باید افراد خانواده محبت‌ورزی و احترام متقابل را فراروی خویش دارند و برای رسیدن به این اهداف، یار و مددکار هم باشند. اگر زندگی بزرگان به‌ویژه امیرالمؤمنین علی علیه السلام و سرور زنان عالم حضرت زهرا علیها السلام را سرلوحه زندگی خود قرار دهیم، بی‌شک نه تنها زندگی دوام خواهد

یافت، بلکه عطر خوش مودت و رحمت، فضای زندگی را دلنشین خواهد کرد و بال پرواز هم خواهیم شد.

فهرست منابع

۱. ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱). المحکم و المحيط العظم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۷۴). لسان العرب. بیروت: دارالفکر.
۳. اصفهانی، راغب (۱۳۷۴). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دار القلم.
۴. بهشتی، احمد (۱۳۸۷). خانواده در قرآن. قم: بوستان کتاب.
۵. جان بزرگی مسعود، پسندیده، عباس، و آذربایجانی، مسعود (۱۴۰۲). خانواده درمانگری معنوی خداسو. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۵). زن در آینه جلال و جمال. قم: نشر اسراء.
۷. حسینی، اکرم (۱۳۸۳). تحکیم خانواده در آموزه‌های قرآنی. نشریه مطالعات راهبردی زنان، ۲۶(۷)، ۸۱-۴۶.
۸. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۹). دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله العظمی خامنه‌ای. مشاهده شده در www.farsi.khamenei.ir
۹. دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۵). لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۰. رهنمایی، سیداحمد (۱۴۰۱). تحلیل تربیتی - روان شناختی آرامش خانواده در پرتو مودت و رحمت با نگاهی به هرم سه بعدی نفس انسان. نشریه تربیت اسلامی، ۴۲(۱۷)، ۱۳۲-۱۱۳.
۱۱. زبیدی، محمدمرتضی (۱۳۸۵). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: نشر دار الهدای.
۱۲. زمخشری، جارالله (۱۳۹۱). الکشاف عن حقایق التنزیل و عیون الاقوال. تهران: نشر ققنوس.
۱۳. شریعتی، مریم (۱۳۹۷). شاخصه‌های خانواده موفق براساس قرآن و روایات. نشریه معارف قرآن و عترت، ۴(۸)، ۱۰۷-۱۲۸.
۱۴. علامه طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۸). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۵. علی اکبری، محمدجواد (۱۳۹۲). مطلع عشق. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۶. قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۷. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الانوار. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۱۸. مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). نظام حقوق زن در اسلام. تهران: انتشارات صدرا.
۱۹. معین، محمد (۱۳۶۲). فرهنگ معین. تهران: نشر امیرکبیر.

مطالعه انسان‌شناختی فرهنگی مادران محصل در دوره کرونا

زهرا مرادی^۱

چکیده

هدف مقاله حاضر، مطالعه و بررسی زندگی مادران محصل در دوره کرونا از منظر انسان‌شناسی فرهنگی است و ابعاد مختلف فرهنگی مادران محصل طلبه و دانشجو با ملیت‌های مختلف در شهر قم را تبیین می‌کند. پرسش‌های محوری پژوهش حاضر این است که مادران محصل در این دوران با چه چالش‌هایی روبه‌رو هستند، چه تغییری در روحیه و انگیزه مادران محصل به وجود آمده است، ارتباط عاطفی آنها با فرزند محصلشان چه تفاوتی کرده است، روحیه فرزندان نسبت به تحصیل مادران و خودشان درمقایسه با قبل چه تغییری کرده است، مزایا و معایب این شیوه از تحصیل (مجازی) برای مادران محصل چیست. پژوهش حاضر به روش مردم‌نگاری انجام و داده‌های آن با مصاحبه نیمه‌ساختاریافته گردآوری شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انگیزه تحصیلی مادران محصل در این دوره کاهش پیدا کرده، اما همدلی و همراهی بین زوجین بیشتر شده است. مادرانی که نوزاد دارند از شیوه تحصیل مجازی استقبال کرده، ولی دیگر افراد نسبت به آن رضایت نشان نداده‌اند. نکته مهم در تحقیقات این است که مهمترین اصل برای مصاحبه‌شوندگان، مادری است و تحصیل در درجه بعدی قرار دارد. بااین‌وجود، رشد و تعالی مادران محصل نیازمند همکاری و سازگاری سیستم آموزش عالی با زندگی این قشر از جامعه است.

واژگان کلیدی: مادران محصل، کرونا، انسان‌شناسی فرهنگی.

۱. دانش پژوه کارشناسی تبلیغ و ارتباطات، از کشور افغانستان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

۱. مقدمه

در اواخر دسامبر ۲۰۱۹ نوع جدیدی از ویروس به نام ویروس کرونا در شهر ووهان چین شیوع پیدا کرد. (شمسی شهرآبادی، ۱۳۹۹، ص ۲۷) این ویروس در مدت کوتاهی به همه‌گیری جهانی تبدیل شد به طوری که بر همه ملت‌ها و نژادها تأثیر گذاشت. با وجود تلاش‌های مضاعف کشورها برای کنترل این همه‌گیری، میلیون‌ها نفر در سراسر جهان آلوده به این ویروس شدند. شیوع ناگهانی این بیماری، کشورهای مختلفی را با چالش‌های زیادی روبه‌رو کرد؛ یکی از بخش‌های مهم متأثر از این ویروس، نظام آموزش و پرورش بود. دولت‌های جهان هم‌زمان با گسترش سریع ویروس کرونا، اقدامات و سیاست‌های مختلفی را در مورد تعلیم و تربیت وضع کردند. بسیاری از کشورها با تعطیلی مدارس و دانشگاه‌ها یادگیری از راه دور را جایگزین کردند تا کسی از تحصیل بازماند. در ایران نیز بلافاصله پس از تعطیلی مدارس، آموزش مجازی بانام مدرسه تلویزیونی ایران، فعالیت خود را آغاز کرد. چندی بعد نیز نرم‌افزار تعاملی شاد (شبکه آموزشی دانش‌آموز) راه‌اندازی شد که بستر اصلی آموزش در دوران کرونا بود. ورود ناگهانی دانش‌آموزان، معلمان و والدین به این شیوه از آموزش، مشکلات زیادی به همراه داشت، اما خالی از فایده هم نبود؛ زیرا بستر فضای مجازی به طور بالقوه توانست هم تهدید و هم فرصتی طلایی برای تعلیم و تربیت در آموزش و پرورش باشد (مولایی قولنجی، ۱۳۹۹، ص ۱۹۴).

۲. مفهوم‌شناسی مادری

مادری درکنار همسری، مهمترین نقشی است که برعهده زنان است. مادری به مفهوم فرزندآوری و مراقبت از فرزندان همراه با برآوردن نیازهای مادی و روحی و فراهم کردن بستر مناسب برای رشد و پرورش صحیح آنهاست. ایفای این مسئولیت، نقش مهمی در تربیت نسل و سلامت جامعه انسانی دارد. (نوری، ۱۳۹۳، ص ۷۲) مادر بودن نه یک تخصص که فوق تخصص است. برای این کار باید عشق را بشناسی، ابزار و ابزار عشق را بلد باشی و فرزندت را همان‌گونه که هست، بپذیری و در یک کلام باید سواد مادری کردن را خوب بدانی. مقام معظم رهبری رحمته الله فرمود: «شغل اول زن،

تربیت فرزند است. نمی‌گوییم شغل دیگر نداشته باشد، داشته باشد. اسلام مانع نیست، اما اولین، اساسی‌ترین و پراهمیت‌ترین شغل زن، مادری است». (بیانات مقام معظم رهبری رحمته الله)، ۱۳۶۰/۴/۶

حجت‌الاسلام پناهیان می‌گوید: «مادران با تولد هر فرزند، خودشان را رشد می‌دهند. کسی که خود را از مادری برای فرزندان متعدد محروم می‌کند، مواهب معنوی فراوانی را از دست می‌دهد. هر فرزندی یک اثر هنری فاخر است که ارزش یک عمر سرمایه‌گذاری هنر را دارد. چشم‌ها سال‌ها به اثر هنری خیره می‌شود، ولی دل‌ها هنرمند را تحسین می‌کنند». (مجموعه سخنرانی استاد پناهیان، ۱۳۹۸/۱/۲۸)

۳. مفهوم‌شناسی تحصیل

بهترین راه برای توسعه فرهنگی، اقتصادی و سلامت کشور، آموزش است و آموزش زنان که ارکان مهم اجتماعی هستند نقش مؤثری در رشد، تحکیم و توسعه جامعه دارد. زنانی با اندیشه رشد یافته و بارور، قدرت بیشتری در کانون خانواده دارند و می‌توانند بهتر و باکیفیت‌تر آن را پایه‌ریزی کنند. چنین زنانی در زمینه‌های مختلف مانند اداره خانه، ارتباط با همسر، مدیریت سلامتی، نگهداری از فرزند و بهداشت و تغذیه او و از همه مهمتر، تعامل با فرزند موفق‌تر عمل می‌کنند. مادران تحصیل کرده و محصل برای جامعه، بازده فرهنگی-اقتصادی دارند؛ زیرا دانش آنها در محیط خانواده و تربیت فرزندان به کار گرفته می‌شود. (بهرامی، بی‌تا، ص ۴۲) گواه این گفته مطالعات متعددی است که در زمینه آموزش زنان انجام شده و حاکی از واقعیت آثار گسترده تحصیل مادران در پیشرفت کیفی فرزندان است (اشتراوس، ۱۹۹۶). این مطالعات نشان می‌دهد رشد تحصیلی و بهره‌وری آینده فرزندان بیشتر متأثر از سطح تحصیلات مادر است تا پدر؛ زیرا پدران به دلیل مشغله‌های ذهنی و کاری خود، وقت و حوصله کمتری برای ارتباط با فرزندان دارند در حالی که مادران تحصیل کرده در این زمینه دغدغه دارند، همیشه نگران کیفیت و پیشرفت

تحصیلی فرزندان‌شان هستند، از درایت و ظرفیت‌های بیشتری برخوردارند و نقش تأثیرگذارتری در تولید سرمایه انسانی فرزندان دارند.

مادران تحصیل کرده پویاترند و این پویایی و مشارکت در امور اجتماعی را از کودکی به فرزندان خود می‌آموزند و افرادی مسئول و متعهد برای جامعه تربیت می‌کنند. در خانواده‌هایی که مادران تحصیل کرده‌اند اصول بهداشت، درمان و تغذیه بیشتر رعایت می‌شود و کودکان سالم‌تری دارند (عمادزاده، ۱۳۸۲، ص ۱۲۹). فرزندان والدین تحصیل کرده در تحصیل بیشتر پیشرفت می‌کنند. در این خانواده‌ها زمینه سرمایه‌گذاری بیشتر در آموزش فرزندان به‌روشنای گوناگون فراهم می‌شود. همه اعضای خانواده شرایطی را به‌وجود می‌آورند که جوان‌ترها با جدیت بیشتری درس بخوانند و در پی‌مودن نردبان پیشرفت تحصیلی موفق باشند (روزن‌زویگ، ۱۹۹۴، ص ۶۷۰).

۴. اسلام و تحصیل

دین اسلام به فراگیری علم به‌مثابه یک فریضه برای مرد و زن نگاه کرده است. پیامبر ﷺ فرمود: «طلب العلم فریضه علی کل مسلم؛ تحصیل علم بر هر مسلمانی واجب است» (کلینی، ۱۴۰۷، ص ۳۱). دین اسلام به امر آموزش زنان رویکردی بسیار ژرف دارد و ارزش ویژه‌ای برای آن قائل است. وجود زنانی اسوه مانند حضرت فاطمه علیها السلام که پاسخ‌گوی سؤالات اعتقادی و دینی زنان جامعه خود بودند مؤکد این مطلب است.

۵. آموزش مجازی

آموزش مجازی یا الکترونیکی، آموزشی مبتنی بر وب فناوری‌های ارتباطی و از راه وسایل ارتباطی و شبکه‌های رایانه‌ای به‌ویژه اینترنت است. آموزش از راه دور سال‌هاست که در دنیا رایج است. اهمیت این نوع آموزش و فراهم کردن زیرساخت‌های لازم آن در ایام شیوع بیماری کرونا چندبرابر شد (مولایی قولنجی، ۱۳۹۹، ص ۱۹۲).

۶. مادران محصل و کرونا

بحران ویروس کرونا نهاد آموزش را نیز مانند دیگر نهادهای اجتماعی غافل گیر کرد، اما جامعه از همان روزهای نخست با شعار «مدارس و دانشگاه‌ها تعطیل است، آموزش تعطیل نیست» با استفاده از ابزارهای فضای مجازی وارد دنیای جدید و نوپایی از آموزش و چالش‌های آن شد؛ در شرایطی که هنوز زیرساخت‌های لازم برای آموزش مجازی در کشور فراهم نبوده و نیست. (هدایتی، ۱۳۹۹، ص ۳) در این رابطه مشکلات زیادی وجود دارد مانند ضعف زیرساختی در آموزش آنلاین، آموزش ندیدن معلمان و عدم مهارت آنها به اصول کار در فضای مجازی، عدم وجود امکانات، در نظر نگرفتن توانمندی خانواده‌ها در تهیه تلفن همراه، استفاده هم‌زمان خانواده از یک تلفن، نبود نظارت کافی و کنترل دانش‌آموزان در ساعات تدریس، کیفیت پایین دسترسی به اینترنت و پهنای باند. این موانع در خانواده‌هایی که خود والدین مادران محصل بودند، به مراتب بیشتر بود. برای مثال برخی دانش‌آموزان از تلفن همراه والدینشان استفاده می‌کردند. در این خانواده‌ها مادران مجبور بودند در آن ساعت در کلاس آنلاین خودشان شرکت نکنند. مادرانی که مشکل تهیه امکانات را نداشتند نیز برای اینکه بتوانند فرزندانشان را در این مسیر ناشناخته همراهی کنند، وظیفه تدریس و پیگیری تحصیلی فرزندان را بردوش می‌کشیدند و نقش معلمی را که نمی‌توانست از نزدیک با فرزندان آنها ارتباط برقرار کند، ایفا می‌کردند.

مصاحبه شونده‌گان در این مورد بیان کردند: «الان که پسر بزرگ‌ترم به مدرسه نمی‌رود برنامه‌های تربیتی که قبلاً برعهده مدرسه بود حالا خودم باید آنها را انجام دهم و جبران کنم. قبلاً خیالم راحت بود که در مدرسه این برنامه‌ها را انجام می‌دهند و به امور تربیتی رسیدگی می‌کنند و باید درس‌هایش را اغلب دوباره توضیح دهم». (۲۸ ساله، عراق)

باید پذیرفت که این موضوع برای مادران که علاوه بر وظیفه خانه‌داری و مادری، خودشان محصل بودند و در آن شرایط جدید وظیفه تدریس و همراهی فرزندان هم برعهده داشتند، به مراتب با چالش‌های بیشتری روبه‌رو بود. این مادران، در ابتدای روز در نقش ناظم، معلم و در نهایت در نقش مادرانگی خود ظاهر می‌شد، اما آنجا که پیش فرض ذهنی فرزندان، نقش مادری

آنهاست حرف شنوی و فرمانبری مناسبی از مادری که نقش معلم و ناظم را ایفا می‌کرد نداشتند. این موضوع در رابطه میان مادران و فرزندان خلل فراوانی ایجاد کرده بود. (بی‌نا، ۱۳۹۹)

یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «من با اینکه از درس‌های خودم می‌زنم و تمام فکر و حواسم به درس‌های فرزندم است بادقت اشکالات درسی او را رفع می‌کنم، درمقابل ازدست من ناراحت است و دائم شکایت می‌کند که تو مامان خیلی سخت‌گیری هستی و مرا دعوا می‌کنی. فکر می‌کنم این تداخل نقش‌ها باعث سردرگمی فرزندم شده است. از یک‌نظر از من توقع مادری مهربان و دلسوز را دارد و ازطرفی چون مادر محصل هستم و قبلاً این مطالب را یاد گرفته‌ام از من توقع دارد دوباره مطالب را برایش بازگو کنم و درصدد رفع مشکلات درسی‌اش باشم». (۳۲ ساله، افغانستان)

مادری که باید هم‌زمان محیط خانه را برای اعضای خانواده آرامش‌بخش کند و وظایف مادری، خانه‌داری و همسررداری را برعهده دارد و درکنار آنها باید امور تحصیلی خود را نیز انجام دهد، در شرایط جدید کرونایی می‌بایست پیگیر و درگیر پیشرفت تحصیلی فرزندش نیز می‌شد. باتوجه به عدم موقعیت و زمان کافی برای استراحت و یا تفریح و رفت‌وآمد با نزدیکان و دوستان (به‌دلیل شرایط قرنطینه)، پس از مدتی فرسوده، مضطرب و افسرده می‌شد. باوجود مزایای قرنطینه در پیشگیری از گسترش ویروس کرونا، پژوهش‌ها نشان می‌دهند که روش قرنطینه‌سازی ممکن است منجر به کاهش سلامت روان و بروز برخی اختلالات روان‌شناختی در افراد شود. (یانگ، لیو، ژائو و ژانگ، ۲۰۲۰)

علاوه‌بر ایجاد مشکلات جسمی توسط این بیماری، ترس و اضطراب به‌دلیل ناشناخته بودن ماهیت آن، یکی از مهمترین پیامدهای روان‌شناختی کرونا بود. (اردیلی و جوادیان‌نیک، ۱۳۹۸، ص ۱۴۵) قرنطینه طولانی‌مدت برای افراد مختلف به‌ویژه کودکان و نوجوانان، تجربه‌ای ناخوشایند و استرس‌زا محسوب می‌شود (مانوئل، ۲۰۱۱). آسیب‌های روان‌شناختی مثل اضطراب، افسردگی، تحریک‌پذیری، پرخاشگری، اختلالات خواب گزارش شده است که در میان زنان بیش از مردان است. استرس و اضطراب می‌تواند خطر بروز اختلالات روحی و روانی را در مادران به‌همراه داشته باشد. ازآنجا که مادر یکی از ارکان مهم زندگی است، می‌تواند در کاهش یا افزایش تحمل افراد

خانواده در برابر موقعیت‌های مشکل‌زا نقش مهمی داشته باشد (صادق‌زاده، شامل و خرمایی، ۱۳۹۸). بنابراین، مشکلات بهداشت روانی مادران با خطرات کوتاه‌مدت و طولانی‌مدت برای رشد جسمی، شناختی و روانی فرزندان‌شان همراه است (شیرزادی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۹).

یکی از مصاحبه‌شوندگان در این مورد اظهار داشت: «به دلیل این فضای به وجود آمده انگار تمام زندگی‌ام به هم ریخته. نه کار خونه کامل و به موقع انجام میشه و نه کار مدرسه و تحصیل. به همین دلیل احساس بی‌په‌په بودن بهم دست می‌ده و احساس افسردگی. قبلاً خیلی صبور بودم و خوش اخلاق، اما الان با وجود کنترل زیاد بر رفتارم بازهم برخی اوقات عصبانی می‌شم که همسرم هم می‌گه که قبلاً خیلی بهتر بودی، ولی الان زود عصبانی می‌شی، البته بیشتر عصبانیت‌م به خاطر درس و مشق فرزند محصلم هست». (۲۶ ساله، پاکستان)

رابطه والد-کودک رابطه‌ای مهم و حیاتی است. اگر این رابطه برای تأمین امنیت و عشق، الگوی تعاملی منفی داشته باشد؛ یعنی مادرانی با اضطراب و افسردگی و سلامت روان پایین کودکان‌شان را به طور منفی درک کنند بر شیوه برخوردشان با کودک تأثیر می‌گذارد. مطالعات نشان می‌دهد مادرانی که رابطه والد-فرزندی مناسبی با کودکان خود ندارند، فرزندان‌شان با مشکل اختلالات خواب، مشکلات رفتاری و ناسازگاری روبه‌رو هستند (شیرالی‌نیا، ۱۳۹۸، ص ۱۳۶). نوع روابط مادر-کودک مانند طرد کردن، کنترل بیش‌ازحد، محافظت بیش‌ازحد، الگوسازی رفتارهای اضطرابی و باورهای غیرمنطقی خشک والدین در بروز مشکلات رفتاری کودکان مانند اختلالات اضطرابی نقش بسزایی دارد (خانجانی، ۱۳۹۵، ص ۲۳۹).

۷. معایب آموزش مجازی مادران محصل

۷-۱. کاهش انگیزه

یکی از مسائل مهم تعلیم و تربیت چه در سطح خانواده و چه در سطح مدرسه، ایجاد، تقویت و استمرار انگیزه برای تحصیل است. انگیزه، عاملی درونی است که فرد را برای انجام کاری یا رسیدن به هدفی تجهیز می‌کند و او را به آن سمت سوق می‌دهد. (احمدی، ۱۳۷۵، ص ۲۰۱) بیشتر

مصاحبه‌شونده‌ها از کاهش انگیزه تحصیلی شکایت داشتند. دور شدن از فضای آموزشی، عدم تعامل با اساتید و همکلاسی‌ها، سر و کار داشتن با بچه‌ها در خانه، کار کردن دائم با تلفن همراه، هم‌زمانی کلاس‌های آنلاین مادران و فرزندان، از عوامل این کاهش انگیزه بود: «انگیزه‌ام خیلی پایین آمده است، چون از فضای آموزشی دور شده‌ام و چون بیشتر در خانه هستم، حواسم بیشتر به خانه و سر و وضع خانه و بچه‌هاست. چون همیشه در خانه هستم بیشتر تمرکز روی کارهای خانه است و از درس فاصله گرفته‌ام» (۲۶ ساله، عراق)؛ «به‌نظرم چون الان خسته شده‌ام انگیزه پایین آمده است. قبلاً چون استادان و دوستان را می‌دیدیم خوب بود، ولی الان چون هیچ‌جا نمی‌رویم برایم سخت شده است. قبل از آن درس راحت می‌فهمیدم خیلی بهتر بود فقط شب‌ها یک‌مرور می‌کردم کافی بود، ولی الان استرس دارم و مطالب را به‌طور کامل یاد نمی‌گیرم» (۲۶ ساله، هندوستان)؛ «افتضاح، هم روحیه و هم انگیزه به‌شدت پایین آمده است. اعصابم به‌کلی به‌هم ریخته است. سر و کله زدن دائم و باگوشی، کار کردن و هم‌زمان کار کردن بچه‌ها باگوشی، نرسیدن به تکالیف، آدم را واقعا سردرگم و بی‌انگیزه می‌کند» (۳۲ ساله، افغانستان).

۷-۲. عدم تمرکز بر دروس

یکی از مسائلی که توسط بیشتر مصاحبه‌شوندگان مطرح شد، نبود تمرکز کافی بر دروس بود. بیشتر مادران از اینکه مجبور بودند هم‌زمان به کارهای خانه، فرزندان و تحصیل و مطالعه بپردازند، شکایت داشتند؛ زیرا نمی‌توانستند با دقت درس‌ها را یاد بگیرند: «قبلاً چون سر کلاس بودم کل تمرکز به درس بود، چون پسر را می‌گذاشتم در مهد. یک‌ونیم ساعتی که سر کلاس بودم خیلی برای من خوب بود. همه مطالب را آنجا یاد می‌گرفتم، اما الان در فضای مجازی هم سخت شده است چون پسر هم‌بینجاست و زمانی که استاد درس می‌دهد پسر می‌آید و حواسم پرت می‌شود به چیزی می‌خواهد از آن لحاظ نمی‌توانم تمرکزی داشته باشم و مجبور می‌شوم دوباره آنها را مطالعه کنم» (۲۶ ساله، هندوستان)؛ «قبل از کرونا از آن‌رو که مهدکودک می‌رفت

صبح‌ها می‌توانستم روی درسم تمرکز داشته باشم، ولی الان چون همیشه خانه است موقع درس آنلایم باید حواسم به او باشد و از این جهت خیلی بدتر شده است» (۲۶ ساله، عراق).

۷-۳. تنش میان مادران و فرزندان محصل

ارتباط، موضوع بنیادی و زیربنایی خانواده است که بسیاری از مشکلات درون خانواده‌ها ناشی از عدم آگاهی نسبت به روش‌های ارتباط و تأثیرگذاری است که بین اعضای خانواده در یک نظام رفت‌و برگشت صورت می‌گیرد. احمدی در میزگرد تخصصی پیوند با موضوع ارتباط مؤثر با الگوی برد-برد می‌گوید: «ارتباط باید شامل محتوایی باشد و همچنین کارآمد باشد؛ یعنی تا اعماق شخصیت افراد برود و بازگردد و به آنچه در این فضا مبادله می‌شود پیام می‌گوییم. اگر در خانواده پیام به اعماق وجود نرود ارتباط کارآمد و کافی نخواهد بود. انتقال پیام به دوصورت کلامی و غیرکلامی است که پیام غیرکلامی اهمیت زیادی دارد که شامل حرکات بدن و حتی رایحه فرد است. پیام کلامی هم فقط شامل سخن نیست، بلکه به صورت سمبل و نوشته هم می‌تواند باشد. پیام‌ها ممکن است احساس عزت نفس، تحقیر، سرکوب یا انگیزش را در گیرنده پیام ایجاد کند. در شرایط کرونایی، والدین باید در محتوا یا پیام ارتباطی دقت داشته باشند. مادر می‌خواهد به فرزندش پیامی بدهد تا سر درس و مشق بنشیند، آیا پیام کارآمد است. گاهی مادر با استفاده از قوه قهریه و حتی برخورد فیزیکی روی می‌آورد پیام‌هایی که رد و بدل می‌شوند اغلب دو جزء شناختی و عاطفی دارند. جزء شناختی اطلاعاتی است که منتقل می‌کنیم. درکنار این احساسی نیز منتقل می‌شود مانند شوق یا ضدشوق، رضایت یا ناراحتی، محبت یا تنفر. گاهی ارتباط به مفهوم واقعی کلمه، ضدحال است. بنابراین، والدین باید دقت کنند زمان انتقال پیام چه احساسی را منتقل کنند؛ زیرا پیامدهای احساسی پیام بسیار مهم هستند» (پروانه گهر، ۱۳۹۹، ص ۲۲).

مصاحبه شوندگان در این مورد اظهار داشتند: «ارتباط عاطفی بین من و فرزند محصلم انگار کمتر شده به دلیل همین درس نخوندن فرزندم، چون دیگه علاقه و تلاشی برای درس خوندن نداره منم همیشه درحال اصرار کردن به اون اول با مهربونی و نرمش و بعد با دعوا هستم». (۲۶)

ساله، پاکستان) اصلانی در میزگرد تخصصی ارتباط و گفت‌وگو در خانواده می‌گوید: «بسیاری از ما بیرون از خانه، آدم موجه و حتی محبوبی هستیم، اما در خانواده چهره دیگری داریم. چند عامل در این موضوع می‌تواند مؤثر باشد. اول اینکه جامعه ما به‌طور عمومی فرهنگ کنترل‌گرا دارد؛ یعنی هرکس در هر جایگاهی تمایل دارد فردی را که زیردست می‌داند، کنترل کند. این حالت در ارتباط بین والدین و فرزندان هم وجود دارد. براساس این فرهنگ کنترلی می‌خواهم فرزندم را طوری تربیت کنم که مطابق علایق و سلايق من رفتار کند. نگاه کنترل‌گرا این آفت را دارد که یکی خود را بالاسر می‌داند. عامل دیگر شکل نگرفتن ارتباط مؤثر، موضوع شادابی در خانواده است که من آن را فلسفه زندگی مرتبط می‌دانم. زمانی که شاداب نیستیم چندان مراقب عواقب پیام خود نیستیم. کم‌رنگ بودن شادابی در خانواده، محیط کار و موقعیت‌های دیگر ما را برای گفت‌وگو کم‌تحمّل و بی‌حوصله می‌کند». اصلانی عامل دیگر را مدارا می‌داند. وی معتقد است به‌دلیل نگاه کنترل‌گرا از اینکه انسان به هر مسئله‌ای به‌صورت دوطرف نگاه کند، غافل است. به‌همین دلیل، محدودیت‌ها و مسائل طرف مقابل درک نمی‌شود (پروانه‌گهر، ۱۳۹۹، ص ۲۹).

مصاحبه‌شوندگان در این مورد اظهار داشتند: «ازنظر عاطفی، چون باید بیشتر در درس‌هایش کمک کنم و سر و کله بزنم و در نوشتن تکالیفش نظارت کنم، طبیعتاً بیشتر درگیری پیش می‌آید بین من و پسر، قبل از کرونا این‌طور نبود. لازم نبود همه‌چیز را برایش توضیح دهم یا او را تشویق به گوش دادن به کلاس‌های آنلاین کنم و اوضاع آسان‌تر بود» (۲۸ ساله، عراق).

عامل سوم، شادمانی است. در یک گفت‌وگو باید دوطرف احساس برد-برداشت داشته باشند؛ یعنی دوطرف راضی و خوشحال باشند و این یعنی، خوشحالی که زیباتر از این نیست. عامل شادمانی و شادابی ارتباط مؤثر است. با شادمانی می‌توان رابطه‌ای خوب و سازنده را شکل داد و برای ایجاد این رابطه باید شنونده خوبی بود. این شنونده خوب بودن باعث ایجاد احساس رضایت در طرف مقابل می‌شود و در مقابل این ایجاد حس رضایت باعث احساس پیروزی در گوینده می‌شود، پس پیروزی یعنی، شادابی نه تسلط.

یکی دیگر از راه‌های تقویت ارتباط گفت‌وگو در خانواده انجام رفتارهای خوشایند است به این معنی که فرد به سمت رفتارهایی برود که باعث خوشایند اعضای خانواده شود. کارهایی برای تأیید طرف مقابل مانند دیدن یک فیلم با بچه‌ها یا خواندن کتاب مورد علاقه کودک باعث می‌شود تا فرزند از حالت گارد گرفتن درمقابل پدر خارج شود. یکی از مصاحبه‌شونده‌ها می‌گوید: «هرزمان قبلش باهم بازی کردیم یا کار مورد علاقه فرزندم را انجام داده‌ام مثلاً یک کاردستی باهم ساختیم یا قایم باشک بازی کردیم، بعدش خیلی راحت‌تر به حرف من گوش کرده و به مطالعه درس‌هایش پرداخته است» (۳۳ ساله، افغانستان).

۴-۴. عدم وقت کافی

یکی دیگر از مشکلات این دوران که مصاحبه‌شوندگان به آن اشاره کردند، نداشتن وقت کافی است: «خیلی وضعیت درس خواندن به هم خورده. انگار تمام روز و وقتم درحال درس خواندن هستم و درعین حال انگار هیچی بلد نیستم». (۲۶ ساله، پاکستان)

۵-۵. استفاده دائم از تلفن همراه

یکی از معضلاتی که در دوره کرونا به دلیل آموزش مجازی ایجاد شد کار کردن دائم با تلفن همراه و ابزار الکترونیک بود. بیشتر مادران به دلیل اینکه هم درس‌های خودشان و هم درس‌های فرزندانشان را باید از این راه پیگیری و مطالعه می‌کردند دچار مشکلات جسمی و روحی شده بودند. فرزندان کوچک هم بیشتر احساس تنهایی می‌کردند: «پسرم پیش همسرم می‌رود و می‌گوید بابا کلاس بس است. بعد پیش من می‌آید و کتابم را می‌بندد و می‌گوید باید بازی کنیم؛ یعنی متوجه می‌شود که درس می‌خوانند و به من وقت نمیدهد. وقتی من کلاس دارم به من می‌گوید: مامان با گوشی فیلم نگاه می‌کند. وقتی من می‌گویم نه من کلاس دارم، پسرم هم می‌گوید پس من هم کلاس دارم» (۲۶ ساله، هندوستان)؛ «چون خیلی از موبایل استفاده می‌کنم بچه هم می‌خواهد گوشی را به او بدهم تا بازی کند. اگر ندهم می‌گوید خودت هروقت بخوابی دستت می‌گیری و بازی می‌کنی، ولی به ما نمی‌دهی و از این حرف‌ها» (۲۶ ساله، پاکستان).

۶-۷. فرسودگی تحصیلی

یکی از نگرانی‌های مورد توجه پژوهشگران در حوزه تحصیل، فرسودگی تحصیلی است که عبارت است از: یک واکنش روان‌شناختی مزمن از سوی فردی که به‌طور مداوم در معرض استرس قرار دارد و با نشانه‌هایی مانند کاهش عملکرد، بدبینی و خستگی فیزیکی و ذهنی همراه است. عواملی که در فرسودگی تحصیلی دخیل است شامل: حضور در کلاس، نوشتن مقاله، مطالعه، امتحان، فشارهای مختلف اقتصادی، فردی، اجتماعی، چالش‌های مربوط به تعامل با اساتید، هم‌کلاسی‌ها، تردید در مفید بودن مطالعات و آینده کاری است. مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که متغیرهایی مانند حمایت اجتماعی از سوی دانشگاه، مراکز علمی، خانواده و همسالان می‌تواند منجر به کاهش فرسودگی شود. وقتی یک مادر محصل بداند در خانواده و دانشگاه افرادی پشتیبان و تکیه‌گاه او هستند با تمرکز و نیروی بیشتری امور تحصیلی‌اش را پیش می‌برد (عبدالله‌آبادی، ۱۳۹۸، ص ۱۵۵).

۸. مزایای آموزش مجازی مادران محصل

۸-۱. شناخت بهتر وضعیت تحصیلی فرزندان

صفاری‌نیا در میزگرد تخصصی توسعه اصول و شیوه‌های گفت‌وگو و ارتباط در خانه در ایام کرونا گفت: «حضور طولانی مدت اعضای خانواده در دوران کرونا فرصت‌ها و تهدیدهای گوناگونی دارد. از فرصت‌های این موضوع مجاورت اعضای خانواده در مدت زمان بیشتر در کنار هم است. این مجاورت می‌تواند به شناخت بیشتر و فرصتی برای فهم مشکلات و دغدغه‌های یکدیگر باشد. ارتباط زوجین و والدین و فرزندان بیشتر می‌شود». (پروانه‌گهر، ۱۳۹۹، ص ۲۹) یکی از مصاحبه‌شوندگان در این مورد گفت: «بیشتر در جریان امور درسی بچه‌ها قرار گرفته‌ام. به تمام مشکلات درسی و نقاط قوت و ضعف آنها را بهتر پی برده‌ام» (۳۲ ساله، افغانستان)؛ «کنار او بودن در حین آموزش باعث شده بیشتر به نقاط ضعف و قوت دخترم پی ببرم» (۳۳ ساله، ایران).

۸-۲. همدلی بیشتر زوجین

یکی از نکاتی که توسط بیشتر مصاحبه‌شوندگان تأکید شد افزایش همدلی با همسران بود. بیشتر آنها همسرانشان نیز تحصیلات عالیه داشتند. به همین دلیل موافق و مشوق اصلی همسرانشان برای ادامه تحصیل بودند: «همسر من تنها با تحصیل موافقه، بلکه مانع ترک تحصیل هم هست و بارها گفته که من تاجایی که بتونم کمکت می‌کنم در خانه و غیره تا بتونی از عهده درسات بریای و پیشرفت کنی. چون مردی که همسرش را دوست داره صد درصد پیشرفتت براش مهمه. پشتم هست و چندین بار که خسته می‌شم، دلداریم می‌کنه و میگه که یه مرحله هست و همه چی به حالت قبلی برمی‌گرده با مرور زمان. ارتباط عاطفی با همسر من قوی‌تر شده، چون آدم‌ها تو مشکلات شناخته می‌شن و همسر من ثابت کرد که همیشه و تحت هر شرایطی در رابطه ما پایدار می‌مونه، هرچند مشکلاتی سر راهمون قرار بگیره» (۲۳ ساله، لبنان)؛ «همسر من خیلی کمک می‌کرد در درس‌ها و هر جا که اشکال پیش می‌آمد توضیح می‌داد. در زمان امتحانات هم خیلی کمک می‌کرد با نگه داشتن بچه‌ها، کمک در کارهای خونه و... الان هم خیلی کمک می‌کند مانند قبل، اما این ترم چون فرزندم هم مدرسه می‌رود، می‌گویم: اول به بچه توجه کن و می‌گویم که تمام سعیم را در پیشرفت تحصیلی فرزندم انجام بدهم و بعد به درس‌های خودم برسم» (۲۶ ساله، پاکستان)؛ «همسر من همیشه مشوقم بود و می‌گفت کتابخانه برو. الان هم همین‌طور. ارتباط عاطفی خیلی خوبی داشتیم. از نظر ارتباط عاطفی قبلاً خیلی خوب‌تر بودیم چون او می‌رفت کتابخانه و من منتظرش می‌ماندم، ولی الان چون همیشه در خانه هستیم آن شور و اشتیاق و هیاهو را ندارم که الان همسر من آید، البته الان کمی کمتر شده و کم‌کم عادت کرده‌ایم» (۲۸ ساله، افغانستان)؛ «همسر من استاد اول من است. همیشه هم بحثم بوده و هست و خواهد بود. خیلی تلاش می‌کند که از نظر علمی پیشرفت کنم. برای تبلیغ و فعالیت‌ها هم کمک می‌کند» (۳۸ ساله، آذربایجان).

۸-۳. مادری سپس تحصیل

اسلام برای زن که رکن اساسی و عنصر اصلی خانواده است اهمیت بسیاری قائل است؛ زیرا زن، سازنده زیربنای اخلاقی جامعه است و در نقش مادر، همسر و معلمی دلسوز، جامعه را مدیریت

می‌کند. زنان با آگاهی از این مهم که در جامعه رسالتی بزرگ برعهده دارند و آن هم تربیت نسل منتظر و ایده‌آل برای ظهور است به بهانه ادامه تحصیل و اشتغال از مسئولیت شانه خالی نمی‌کنند؛ زیرا تولیدمثل و بقای نسل، مهمترین هدف تشکیل خانواده است که امروزه به حاشیه رفته و باعث کاهش رشد جمعیتی جامعه شده است. رهبر انقلاب در این باره فرمود: «وظیفه تربیتی مادران بسیار مهمتر از تحصیلات عالیه بی نتیجه است. تحصیل مادر هرچقدر هم بالا باشد، نمی‌تواند خلأ آغوش مادر را برای فرزند جبران کند. بنابراین، نباید تحصیل مادر در تربیت فرزند خلل ایجاد کند و فرع، فدای اصل شود. برای اسلام هم تعالی بشر و انجام وظایفی که به هر کسی متوجه است، مطرح است» (بیانات رهبری رحمته الله علیه، ۷۶/۷/۳۰).

بنابراین، هدف زنان از تحصیل باید تبدیل شدن به مادرانی لایق برای پرورش فرزند باشد نه برای اینکه دکتر یا استاد شوند. (کارل، ۱۳۵۴، ص ۱۰۳) از آنجاکه اسلام دین تعادل است زن مسلمان نیز باید در همه جنبه‌های زندگی خود تعادل برقرار کند؛ زیرا توجه به یک جنبه باعث غفلت از دیگر ابعاد می‌شود. تحصیل، یکی از مهمترین فعالیت‌های اجتماعی زنان است که اگر با نقش‌های خانوادگی هماهنگ نباشد باعث بروز مشکلات فراوانی می‌شود. باتوجه به منابع دینی، مهمترین اصول و وظایف یک زن پس از ازدواج ابتدا رعایت حقوق همسر و سپس تربیت فرزند است. پدر و مادر نقش اساسی و تعیین‌کننده در تربیت فرزند دارند، ولی نقش مادر اهمیت و جایگاه ویژه‌ای دارد. هرگونه فعالیت زن که در تعارض با این اصول باشد خلاف حکم فطرت و طبیعت اوست. بنابراین، برای یک مادر محصل جایگاه تحصیل باید بعد از وظایف اصلی‌اش یعنی، همسری و مادری باشد و از فروع زندگی‌اش باشد تا خدشه‌ای وارد نشود.

«تأکید اسلام بر اهمیت بی نظیر نقش زن در خانواده به هیچ وجه معنای مخالفت با حضور زنان در عرصه‌های مختلف نیست، بلکه به معنای اصالت و اولویت نقش مادری و همسری در مقابل فعالیت‌ها و نقش‌هاست؛ زیرا بقا و رشد و تعالی بشر و حفظ آرامش و سلامت جامعه در گرو تحقق این نقش است». (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۶/۴/۱۴) مادر محصل باید باتوجه به جایگاه و مسئولیت مهم همسری، مادری و شرایط زندگی دیگر اعضای خانواده با دقت و هوشیاری نسبت به تحصیل،

رشته تحصیلی و مدت تحصیل، راهکارهایی برای هماهنگ‌سازی تحصیل و مادری اتخاذ کند. چنین مادری در اوقات فراغت یا فرصت‌های اضافه به تحصیل می‌پردازد. او به جای تحصیل تمام‌وقت، تحصیل نیمه‌وقت، پاره‌وقت و یا غیرحضوری را انتخاب می‌کند و برای واحدهای هر ترم برنامه‌ریزی می‌کند و با قدم‌های آهسته، ولی پیوسته حرکت می‌کند؛ زیرا اگر بخواهد به‌طور تمام‌وقت و با روند معمول مراکز آموزش عالی پیش رود خانواده در معرض تهدید و تزلزل قرار می‌گیرد؛ زیرا ناچار است بخشی از زمان را برای حضور در کلاس‌های درس و بخشی را برای انجام تکالیف و تحقیق صرف کند و پس از فراغت از آنها نیز ناچار به استراحت است تا بتواند پاسخ‌گوی مسئولیت‌های خانوادگی باشد. آشکار است که در این فاصله، مسئولیت‌هایش بر زمین می‌ماند که نتیجه آن، سردی محیط خانوادگی و فاصله گرفتن از فرزندان است (موسوی، ۱۳۹۲، ص ۱۰۹).

مصاحبه شונندگان در این مورد بیان داشتند: «برای من، مادری در درجه اول است. به‌همین دلیل سعی می‌کنم تکالیف درسی‌ام را بیشتر در فرصت سحرانجام دهم تا در زمان بیداری بچه‌ها به امور آنها و خانه رسیدگی کنم». (۳۳ ساله، افغانستان) «بیشتر به خانواده اهمیت می‌دهم. به‌نظر من درس روزی تمام می‌شود. خواهی‌نخواهی با مدرک یا بی‌مدرک، ولی زندگی مخصوصاً وقتی همسر و مادر می‌شوی چیزی نیست که بخواهیم به‌راحتی ازش بگذری و بگی خوب حالا ولش کن» (۲۸ ساله، افغانستان)؛ «البته همیشه سعی من این بوده که تحصیل یک‌امر شخصی باشد. مثلاً همسر عاشق مهمانی دادن و رفتن هست. در این سال‌هایی که باهم هستیم همیشه خانه من مهمان رفت‌وآمد می‌کرده و من همیشه سعی می‌کردم این علاقه به تحصیل علم را خودم به‌تنهایی به‌دوش بکشم» (۲۷ ساله، ایران). دور از ذهن نیست وقتی یک‌زن هم‌زمان مادر، همسر و محصل باشد ممکن است دچار تعارضات نقش خانواده و تحصیل شود و نتواند بین انتظارات نقش تحصیلی و خانوادگی خود تعادل ایجاد کند. بنابراین، باید فرهنگ‌سازی عمیق صورت گیرد تا زنان در سایه آن بتوانند تحصیل را فرصتی برای رشد و تعالی خانواده بدانند. این مهم بدون ارائه راهکار ازسوی مراکز آموزش عالی به‌دست نمی‌آید تا زنان متأهل بتوانند با آرامش بیشتر، اضطراب کمتر و بدون صدمه به زندگی خانوادگی از تحصیلات عالی هم بهره‌مند شوند.

دوره کرونا ثابت کرد که سیستم آموزشی مجازی هم می‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای تحصیلی باشد، هرچند کاستی‌های زیادی دارد، اما این شیوه را می‌توان در وضعیت عادی هم برای آن دسته از محصلین مانند مادران محصل که شرایط تحصیلی آنها متفاوت از دیگران است، ادامه داد. تحصیل غیرحضوری هم اکنون نیز در بسیاری از مراکز تحصیلی رایج است، اما بیشتر برای واحدهای عمومی است و بسیاری از مراکز نیز شیوه غیرحضوری ندارند؛ زیرا مستلزم ارائه واحدهای تخصصی به صورت مجازی بود که تا قبل از شرایط کرونا وجود نداشت. در مصاحبه، برخی از مادرانی که فرزند کوچک یا شیرخوار داشتند از این سبک تحصیلی ابراز رضایت کرده بودند.

مصاحبه شوندگان در این مورد گفتند: «قبلاً چون باردار بودم و بچه شیرخوار داشتم فکر و ذکرم پیش آنها بود، ولی الان با خیال راحت می‌شینم پای درس‌هایم. الان بهتر شده، البته سختی‌های خاص خودش را هم دارد، ولی از این لحاظ که دیگر دلشوره ندارم اینکه در مهد گریه می‌کند یا نه راحت هستم» (۲۷ ساله، پاکستان)؛ «صادقانه بگویم من الان راحت‌تر هستم چون قبلاً باید صبح خیلی زود بلند می‌شدم و کارهای خانه را انجام می‌دادم. بچه‌ها را آماده می‌کردم. زمانی هم که برمی‌گشتم به خانه باید غذا آماده می‌کردم، ولی الان خیلی راحت‌تر و هم‌زمان همه کارهایم را انجام می‌دهم. کرونا برای هیچ کسی مزیتی نداشت، ولی برای من داشت» (۲۸ ساله، افغانستان).

۹. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، زندگی مادران محصل در دوره کرونا با رویکرد انسان‌شناسی فرهنگی بررسی شد. مادران محصل علاوه بر نقش همسری و مادری که اصلی‌ترین و مهمترین نقش است به ادامه تحصیل نیز علاقه دارند. این امر در شرایط عادی نیز اگر با درایت انجام نشود، ممکن است در تعارض با نقش‌های اصلی او قرار گیرد و آنها را تحت الشعاع قرار دهد. این مسئله با حساسیت‌های بیشتر و چالش‌های فراوانی مانند مشکلات آموزش مجازی، کاهش انگیزه، فرسودگی تحصیلی، عدم وقت کافی و تنش میان والدین و فرزندان روبه‌روست که بدون همراهی خانواده و همکاری نهادهای آموزشی تحصیل مادران محصل با مشکلات زیادی روبه‌رو خواهد بود.

فهرست منابع

۱. احمدی، علی اصغر (۱۳۷۵). والدین تحصیل و انگیزه. نشریه پیوند، ۳۲، ۳۹-۳۲.
 ۲. اردبیلی، محدث، جوادیان نیک، سمیه، آزادمنش، مصطفی، و مکیان، امیر (۱۳۹۸). کرونا (تعاریف، مداخلات، پیامدها). نشریه مطالعات روان شناسی و علوم تربیتی، شماره ۲۳، ۱۴۵-۱۵۰.
 ۳. بهرامی، فاطمه، و اعتمادی، عذرا (۱۳۸۹). رشد تحصیلات زنان در ایران به عنوان الگویی از زن مسلمان. مجموعه مقالات برگزیده همایش اندیشه راهبردی زن و خانواده. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۴. خانجانی، زینب، پیمان نیا، بهرام، و هاشمی، تورج (۱۳۹۵). پیش بینی کیفیت تعامل مادر و کودک با انواع اختلالات اضطرابی در کودکان دبستانی با توجه به ویژگی های فرهنگی و مادران ایرانی. نشریه اندیشه های نوین تربیتی دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی دانشگاه الزهراء، ۱۲/۲، ۲۶۰-۲۳۹.
 ۵. شمسی شهرآبادی، محمود (۱۳۹۹). گزارشی در مورد کرونا ویروس ها و مروری بر اطلاعات جدید در تعریف و مشخصات ویروس عامل کووید ۱۹. نشریه فرهنگ و ارتقای سلامت فرهنگستان علوم پزشکی، ۴/۱، ۳۰-۲۶.
 ۶. شیرالی نیا، خدیجه، ایزدی، معصومه، و اصلانی، خالد (۱۳۹۸). نقش واسطه ای استرس فرزندپروری کیفیت رابطه مادر-کودک، سلامت روان مادر، رابطه بین فرزندپروری ذهن آگاهانه، مشکلات رفتاری کودکان. نشریه فرهنگ مشاوره و روان درمانی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۰/۳۸، ۱۳۵-۱۴۶.
 ۷. شیرزادی، پرستو، امینی شیرازی، نرگس، و اصغریور لشکامی، زهرا (۱۳۹۹). رابطه اضطراب کرونا در مادر با تعامل والد-کودک و پرخاشگری کودکان در ایام قرنطینه. نشریه خانواده پژوهی، ۱۶۲، ۱۵۴-۱۳۹.
 ۸. عبدالله آبادی، فهیمه، غفاری، مجید، و نادری، حبیب الله (۱۳۹۸). حمایت اجتماعی مرتبط با نقش تعارضات، نقش کار خانواده تحصیل و فرسودگی تحصیلی در زنان. نشریه فرهنگ مشاوره و روان درمانی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۰/۴۰، ۱۵۵-۱۸۲.
 ۹. عمادزاده، مصطفی (۱۳۸۲). اهمیت سرمایه گذاری در آموزش زنان. نشریه زن در توسعه و سیاست، ۱۷/۱، ۱۴۰-۱۱۵.
 ۱۰. کارل، الکسیس (۱۳۵۴). انسان موجودی ناشناخته. مترجم: دبیری، پرویز. تهران: نگاه.
 ۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. تصحیح: غفاری، علی اکبر، و آخوندی، محمد. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
 ۱۲. مجموعه بیانات رهبری. <https://www.leader.ir>
 ۱۳. مجموعه سخنرانی استاد پناهیان. <http://panahian.ir>
 ۱۴. موسوی، سمیه سادات (۱۳۹۲). اخلاق تحصیل زنان. نشریه معرفت، ۲۲/۱۸۵، ۹۹-۱۱۴.
 ۱۵. مولای قولنجی، یعقوب (۱۳۹۹). بررسی چالش های آموزش مجازی و کرونا. نشریه مطالعات روان شناسی و علوم تربیتی، ۱۵/۱، ۲۰۶-۱۹۱.
 ۱۶. نوری، اعظم (۱۳۹۳). نقش مادری در آموزه های قرآنی. نشریه پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، ۲/۲، ۹۲-۷۱.
 ۱۷. هدایتی، فریفته (۱۳۹۹). کرونا و فرصت آموزش مجازی. مصاحبه پژوهشی، وب سایت خبرگزاری صدا و سیما.
- <https://shahrararnews.ir/fa/news/47930/>, 1399
18. 16. Li, W., Yang, Y., Liu, Z, H., Zhao, Y, J., Zhang, Q., Zhang, L., et al. (2020). Progression of Mental Health Services during the COVID-19 Outbreak in China. *International Journal of Biological Sciences*, 16(10), 1732-1735.
 19. 17. Manuell, M. E., & Cukor, J. (2011). Mother Nature versus human nature: Public compliance with evacuation and quarantine. *Disasters*, 35(2), 417-442
 20. 18. Rosenweig, M. R., & Wolpin, K. J. (1994). Are There Increasing Returns to Intergenerational Production of Human Capital. *Journal of Human Resources* 29, 670-693
 19. Strauss, J., & Beegle, K. (1996). *Intra Household Allocations*, MSU International Development, Working Paper. MI: Mishigan State University.